

Ladies and Gentlemen all over the world!

A romance of Hungarian nationality Milton Friedman, Artur Koestler, Lipót Szondi and Edward Teller with whom I met in my life-way. I met with Mrs. Horthy in Cascais (Portugal). I made interview with Edward Teller, Mrs. Horthy and Randolph Braham before second edition of "Hungarian Holocaust". These are in my hand, but Hungarian Radio did not want publishing it. My romance and my photographs are free. I recommend it to Israel (Hungarians) and American Hungarians.

In Hungary is unlattable.
Humbly and humiliate:
Dr. Zeley László
1107 Budapest, Somfa köz 4. 8. em. 24.
HUNGARY

THIS IS THE MOST IMPORTANT KEY-ROMANCE OF XXth CENTURY and GATE TO SECOND YEAR – THOUSANDTH!

Ps: I made the first "Radio Bridge" between Jerusalem and Budapest. I was the editor in Kossuth (Budapest) in Jerusalem LAMPEL LAPID Tamás (Tony Lampel) and in the studio set Gárdos (Dosch) Károly and Gershon Weiler. But before this from 1988 I made 3 "Radio Bidges" with Voice of America Washington and New York. The New York – editor was THASSY Jenő, his tomb in Yad-Vashem.

The KING of Radio Bridges was in 1989 on anniversary of fracture of Second World War, between Washington (Voice of America) London (BBC) Bern (Peter Gosztonyi director of the Easter-European Library), Moscow and Budapest.

ZELEY LÁSZLÓ

A BIZONYOSSÁG BIZONYTALANSÁGA
(A FIKTÍV VALÓSÁG REGÉNYE)

***„MILTON FRIEDMAN, ARTUR KOESTLER, SZONDI LIPÓT,
TELLER EDE, VALAMINT JULIJ HARILTON, JEVGENYIJ
VELIHOV, KURCSATOV, SZAHAROV, JAKOVLEV ÉS
PJOTR KAPICA EMLÉKÉRE”***

Regényem főszereplői halott vagy élő személyiségek. Tetteik kisebb része fikció. Az olvasóra bízom, hogy döntsön tudása és meggyőződése szerint. Döntéséért mindenki önmagának felelős. TELLER mondását idézve: „A gyöngye embernek kétsége van döntés előtt, az erősnek pedig csak utána.”

„A kezdet és vég titkát kutathatod,
iparkodásod nyomra nem vezet:
elsárgult, rongyos könyv a vén világ,
első s utolsó íve elveszett.”

/Abu Tálib Kalim (1580-1651?)/

Mottók:

*„A magyar ember szereti az igazságot,
De nem szereti megtalálni.”*

(Mikszáth Kálmán)

*„A képzelőerő sokkal fontosabb, mint a tudás,
mert a tudás behatárolt, a képzelőerő határtalan.”*

(Albert Einstein)

TARTALOM

Kitüntetések és átkozódások.....	9
Interjúk és beszélgetések.....	13
1979, a látogatások éve.....	15
Horthy Miklós kenderesi újratemetése 1993-ban.....	21
Rádióhidak, mozgó lécek.....	25
A romlás virágai.....	37
A régi Magyar Rádió bomlása.....	39
Az ausztrál út.....	40
Két időtlen epizód.....	43
New Orleans csodája.....	45
A Pagoda sajátos világa.....	47
Orosháza, a kiinduló menedék.....	52
Időugrás – Teller bölcsessége és a „Zseniális Kavicsok”.....	58
Az ARZAMASZ-16 csodája és rejtélyei.....	61
Vacsoracsata.....	64
Az utolsó kettős visszatérés.....	66
A Pokol bugyrai.....	70
Minél unalmasabb, annál érdekesebb.....	82
Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet fogságában.....	95
Visszatérés a mindennapokba.....	101
Haláltáncrend.....	113
Összefoglalás és/vagy visszafoglalás.....	117
Utószó.....	119

„Fiatalon tanul az ember, idősebben már érti is” – mondogatta Teller. Most 64 évesen hozzáteszem, „hogy akkor sem lehet biztos benne”.

Ezt az írógépet 1991-ben együtt vettük: ha nekem írt, akkor használta, majd reám maradt. Van egy bibliai mondás: „Sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak.” Ma sem vagyok tisztában, magam melyik vagyok. 1987-ben aug. 24. és szept. 27. között az USIA (Amerikai Tájékoztatási Hivatal) meghívására az USA-ban jártam. Hála az „Amerika Hangja” magyar adása két vezetőjének, Takács József és Bán Tamás kitaró győzködésének. 1985-ben nálunk járt vacsorára Varsa Steven István, kiküldött tudósítójuk, aki 1963-ban a Kádár-féle családegyesítési akció során jutott ki apjához az Államokba. Bán Tamás – aki először vetette fel a Tellerrel való találkozás és interjú lehetőségét – feltűnő érdeklődést mutatott a filozófia szakos matematikajegyzetem iránt. Feljegyezte, hogy a ’74-ben kiadott Ruzsa Imre által írt jegyzetben szerepel a Bolyai–Lobacsevszkij-féle geometria, valamint a halmazelmélet Zermelo-féle axiómarendszere, a Boole-algebra. Ezt közölte Tellerrel is telefonon. Arra a következtetésre jutottam, hogy a ’87. szept. 12-én készített Teller-interjú nem az Amerika Hangja protezsálásának érdeme volt, nem is a véletlennek köszönhető. Sokkal inkább Teller keresett egy olyan embert, aki tanult magas matematikát, fizikát, de nem tudósa annak. Az interjút montírozás nélkül ’87. dec. 2-án adtuk le a „Bagoly” késő esti műsorában. Mivel a Reggeli Krónikában egy részt leadtunk belőle ízelítőül, magas hallgatottsága volt.

Utam előtt, aug. 21-én Grósz Károly magához hívott, s zárt ajtók mögött arra kért, Gorbacsov nevében – aki akkor valószínű kevés emberben bízott –, hogy december elején Reagannal való találkozásakor a fogadáson nem nyújt kezét Tellernek, sőt próbálja meg Teller a kezét nyújtani, amit ő nem vesz észre, majd Teller forduljon el, és sértődötten lépjen hátra. Erre azért van szüksége, hogy a Vörös Hadsereg előtt tekintélye megerősödjék. Cserébe – bár nem lesz már hatalmon – ’93-ban meghívhatja Tellert Moszkvába. Egyetlen kérdése volt csupán: „Mondja, László, jó maguknak Gorbacsov?” Bólintottam. Nekem fejembe szállt az öröm, s engedélyével felhívtam Grószt a megadott számon. Grósz rögvést közbevágott: „És engem fogadna-e, mert

előbb megyek Gorbacsovnál.” Teller erre is bólintott. Utóbb tudtam meg, hogy Grósz időt kért egy kaliforniai rokona meglátogatására. – Azt csak gyanítom, hogy ez a „rokon” Teller volt.

Teller élete során figyelemmel kísérte szülőhazáját. Későbbi útjaim sorából kiemelkedik, amikor 1992-ben a Cosmos Clubban (Teller állandó szállásán Washingtonban) együtt reggeliztünk hármásban Milton Friedmannal, aki 1976-ban közgazdasági NOBEL-díjat kapott. A szülei, Jenő és Sára az 1910-es évek végén hajóztak ki Amerikába. Ő 1912. július 31-én született New Yorkban és 2006. november 16-án hunyt el San Franciscóban. A HOOVER-ben együtt dolgoztak Tellelrel. 1963-ban hazánkba látogatott Teller kérésére. Kádár Jánost sakkozni hívta ki, amely 2,5 órás küzdelem után pattal végződött.

Egy sajátos elképzelése volt, amelyet Kádár „fejlett szocializmusára” épített: tudta, hogy a kommunizmus megvalósíthatatlan, ám hitte, a fejlett szocializmusból van átmenet a kapitalizmusba. Úgy vélte – joggal –, hogy találkozásairól senki sem tudott, így tolmácsot is hozott magával. Kicsit kalandor is volt, hisz ’73-74-ben Pinochet gazdasági tanácsadója volt, főleg Nixon nyomására, kinek ’71 és ’74 között szintén főtanácsadója volt. Szász Tamástól is hallottam róla, akivel 1992-ben publikáltak a „Friedman and Szasz on Liberty and Drugs” c. könyvet.

Nos, már 1963-ban javasolta a TSZ-ben való magántulajdon megjelenését a „háztáji” formájában. Ezt a Polbiz. is megszavazta. Szintén az ő javaslatára és segítségével léptünk be a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba. Persze Biszku Béláék hetente feljelentették a szovjet vezetésknél. Eredménytelenül. Hruscsov és Gromikó is abból indultak ki, hogy Magyarország „kis tétel” a Varsói Szerződésben, inkább figyelni kell, mint akadályozni. Erről magam is meggyőződtem ’72-ben, amikor Kijevben jártam nyelvtanfolyamra, középfokú orosz nyelvvizsgám ellenére. Bizony, a Szovjetunióban baj van. Mivel tudásommal gátoltam a tanfolyam munkáját, így rendszerint elengedtek az órákról. Rádöbentem, mily erős az ukrán nacionalizmus. Ha azt kérdeztem, hol a Vörös Hadsereg útja, amely a főtérre vezet, egyszerűen nem értették meg. Ha úgy kérdeztem, „Gyge Cservonoárméjszak”, még el is kísérték.

Az ún. „új gazdasági mechanizmus” kidolgozásában is segített, bár itt éles vita támadt közöttük. Csehszlovákia 1968-as lerohanását homlokegyenest másként ítélték

meg. Friedman szerint most a szovjetek Csehszlovákiára figyelnek, fél szemmel pedig a kezdődő lengyel mozgásokra. Kádár, aki lélekben ellenezte az inváziót, félt előállni az „új gazdasági mechanizmussal”. (Bár tudomásom szerint Fekete János is erre biztatta.) Hisz ő is úgy vélte Friedmannal együtt, hogy mi kis tétel vagyunk, szemben Csehszlovákiával és Lengyelországgal. Végül Kádár is a bevezetés s bizonyos megszorítások bevezetése mellett döntött. Melyet Fock Jenő jelentett be.

'92-ben Friedman könnyeket ejtett Kádár sírjának kifosztásán. Amikor Tellert arról kérdeztem, hogyan ítéli meg Kádár és Nagy Imre szerepét, bevitt a Hoover levéltárába. „Mindkettőt nagyszerű embernek tartom, bár – s elem tolt egy jelentést – Nagy Imre szovjet állampolgár volt s a KGB tagja, Kádár nem tartozott a szovjet kommunista, magyar emigránsok közé, ő meghalt ugyan, de megvívta harcát.” Nagy Imre kivégzése érdekében óriási szovjet-kínai nyomás alatt állt, haláláig bánkódott rajta. (A jelentést a moszkvai amerikai nagykövetség CIA-rezidense írta alá.) Végül szinte ütőkártyaként elem tolt egy hasonló tartalmú, de árnyaltabb MOSZAD-jelentést.

Kitüntetések és átkozódások

1990-ben jött először haza Magyarországra. Érkezése után egy éjszakát az Átriumban töltött, utána lement Paksra, a reaktort megvizsgálandó. Nagyon elégedett volt a reaktossal s a benne dolgozó mérnökökkel. Ám valami nem hagyta nyugodni. Emlékirataiban arról ír, hogy Reagan az export növelése okán 25%-kal leértékelte a dollárt, amely megrendítő hatást gyakorolt az olajpiacra, egyben súlyosan érintette a szovjet gazdaságot, mivel a Szovjetunió földgázvezetéket akart kiépíteni s ezáltal Ny-Európa függő viszonyba kerül. Minden intelem ellenére ez ma is tart, hisz Ukrajnán, Magyarországon keresztül az EU jó pár állama olajfüggő lett. Teller ekkor kereste meg az MDF-kormány szakértőit, először '91-ben, majd '93-ban, hogy a Csernobil okán túltengés, bő kínálat van az atomreaktor piacon. Ő egy francia-kanadai céget javasolt, akik háromszor nagyobb teljesítményű reaktort ajánlottak, mint Paks. Magyar erővel épült volna, magyar szakemberek kezelésével. '91-ben az Antall-kormány haladékot kért, '93-ban a lehetséges választási vereség miatt, főként a Csurka általi megosztottság, valamint a „zöld” szavazók miatt elutasította. '93-ban az előszobában ültem, ám a hangos szóváltás miatt bementem. Drámai jelenet volt. Azt kérdezték Tellertől, hogy ki biztosítja, hogy nem robban. Teller botjával az asztalra vágott, s azt felelte: „Én. Hisz a Washington állambeli két reaktort is bezártam, mint az Amerikai Atomenergia Bizottság vezetője!”

Azután kijött, beültünk elköszönés nélkül az autóba, s csendben megjegyezte: „Laci – ekkor már tegeződtünk –, ne feledd e napot, hosszú időre földgáz- és olajfüggők maradunk.” Emlékszem, hogy Friedman is eszeveszetten rossz lépésnek tartotta a rendszerváltást. Ám emlékszem arra is, hogy véletlenül Antall Józseffel egy Frankfurtba tartó gépen jöttünk haza. Ő első osztályon jött, tehát hamarabb becsekkolt. Nem hallhatta a búcsúztató párbeszédet két ember között, akik tudták a Georgtowni Kórház diagnózisát, s megjegyezték: „He went home to die” (hazament meghalni).

Még '93-ban az USA nagykövetségén tájékoztatták Tellert, hogy visszajő a baloldal. Göncz Árpád 2001-ben a Magyar Köztársaság Érdemkeresztjével tüntette ki. Horn Gyula, akit nagyon kedvelt a német újraegyesítés miatt, a ritkán adható „Bene

Meritus de Hungaricum Fama Augendát” adta át. Szintén az előszobában ültem, mikor Horn Gyulával tárgyalt egy reaktor lehetőségéről, de sajnos Csernobil rettenete eltűnt, s a reaktorok ismét megdrágultak. Ekkor kifelé menet hallottam átkozódni szép magyar szóval, Antallék elszalasztott nagy lehetősége miatt. Orbán Viktor mindezt fölözni akarta, amikor Corvin Láncot küldött neki. Kár, hogy nem maga vitte ki, hanem Schmidt Máriával küldte, akinek velem készült interjúi megjelentek a „168 óra” nyomtatott változatában. Nagy baj volt, hogy vele Várhegyi Attila is ment, aki már akkor gyanús volt köztörvényes sikkasztásban. Teller olyan mértékben fel-dühödött, mikor erről faxon informáltam, hogy alig tudtuk Harkányi Mici nénivel arról lebeszélni, hogy követségi futárral visszaküldje.

Ezek után Orbán hiába repült drága magángépen, hogy Bush elnök fogadja. Teller ezt telefonon megakadályozta. Így a magángép mellett újabb költségbe verte magát egy másodrendű egyetem díszdoktori kitüntetéséért.

És most kicsit Teller magánszférájáról.

Mindenáron ragaszkodott ahhoz, hogy nézzük meg Los Alamost. Santa Fé lett volna az ideális kiindulópont, de egy nagyobb gép leszállása romba döntötte volna a csodás műemlékvárost. Így Washingtonból Albuquerque-be repültünk, ahonnan jó 70 mérföld Santa Fé. Ezt bérelt autón tettük meg, ott megpihentünk, s másnap tovább Taos és Bandalier érintésével (melyet jórészt navajo indiánok lakták) értünk a kietlen Los Alamosba. Mindaddig nem sejtettem, mi értelme az útnak, míg Teller könnyezni nem kezdett, amit eddig még nem láttam. Azután mesélt, inkább gyónt, mint a vízfolyás. Elmondta, hogy sokat sétálva kijárt a navajók közé, s fia és lánya kinőtt, megunt ruháit osztogatta, valamint csokoládét és konzerveket. Egy alkalommal meglátogatta séta közben a törzsfőnök, aki hálából navajóvá avatta, „tiszteletbeli navajóvá”. Ezt egy békepipa pecsételte meg, amitől ő rosszul lett, s választania kellett a legszebb navajó szüzek között. Vele töltött egy éjszakát. (Nem akarok pajzán lenni, de Mici néni mellett ezt megértettem.) 11 hónap múlva kapott egy vésett botot, amit szívesen használt. Köztudomású, gondolom, hogy a veszélyes bombázókra navajó rádiósokat képeztek ki. Sejtették, hogy egymás közötti kommunikációjukat nincs, ki megfejtené, hisz az irányítótoronyban is navajo navigátor ült. Egy navajó rádiós, talán

az Enola Gay rádiója is Los Alamosban kapott kiképzést. Mindenesetre egy navajo rádiós gratulált Tellernek a bot feliratát megfejtve, hogy van egy félvér navajo fia.

Nos, engem 1990-es érkezésekor Marx György eltiltott, hogy várjam Tellert Ferihegyen. Otthon porszívóztam, amikor Györffy Miki tévés szerkesztője, Görög Athina felhívott a kormányváróból, hogy Teller furcsán, barátságtalanul viselkedik, pedig este Miklós barátom rövid interjút kíván készíteni, ahol bemutatná elsőként a frissen megjelent Teller–Zeley könyvet „Légiposta” címmel, a hátulján a közös fényképpel (Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990). Kértem Athinát, küldje Tellert a telefonhoz, s dühösen megállapodtunk, hogy az Átriumban várom. Zsigulimmal megelőztem őket, hogy közben törtem a fejem, mi lehet a baj. Én elmondtam Tellernek, hogy az akadémikusok felét párthű emberek alkotják, felét, mint Marx Györgyöt, a főtitkár Kosári Domokost vagy Mátrai Lászlót valódi tudományos munka alapján. Gondoltam: kellett nekem pofázni? – Ám a találkozáskor, amely egy atyai öleléssel kezdődött, kiderült, hogy másról van szó. Egy kérdése volt: „Tud-e valaki navajo nyelven???” Ugyanis véletlenül a vésett botot hozta magával. Megnyugtattam, hogy az kizárt. Így lement az interjú csúcsidőben, első közös könyvünket két nap alatt szétkapkodták.

Az elnöki rezidenciát foglalták neki a legfelső emeleten. Kísérőinek fáradtságra hivatkozott, engem azonban a hóna alá csapva felvitt. Leültünk egymással szemben, majd helycserét kért, mondván: „Te épp eleget gyönyörködhetsz a kilátásban, engedj engem az ablakkal szembe, mert így talán régi otthonomat is láthatom a Parlamenttel szemben.”

Évek múltán ezt azzal hálálta meg, hogy meglátogattuk Márai Sándort. Autón mentünk, inkább egy jó nagy dzsipen, egy katonai sofőr vezette. Nem kis hűtőtérrel hátul. Jó hosszú volt az út San Franciscón és Los Angelesen át, ahol nagy bevásárlást csaptunk: Teller rengeteg mélyhűtött húst, tartós kenyeret vett. Előző nap beszélt telefonon Máraival, aki így is alig akart beengedni. Jómagam Márait egy középszerű polgári írónak tartottam, egy rövid verse fogott meg: „Hiába lettem Cityzen, Még mindig hallom, mit izen, Budai kertemből a szél.” Persze, beszédtema akadt, mert első feleségemmel, az öngyilkossá lett Varga Évával jártunk Iglón, a rokonainál, s megnéztük Szepességet. Már kimerítettük a témát. Kiderült, hogy a magyar irodalomról

Püskiéktől kap olvasmányokat, hogy Illyést nem kedveli, mert szerinte kollaboráns, hisz a Francia KP tagja, s biztosra veszi, hogy Kozmutca Flóra (József Attila szerelme) manipulálja Aczélon át, de József Attilát szereti. Ekkor belépett Teller, s újabb irodalmi vita, mert Teller ágya mellett ott hevert Ady összes és Vörösmarty Méhner díszkiadásában. Én fáradt voltam, ezt Teller észrevette, s arra kért, hogy Márai két nagy mélyhűtőjét a katonával töltsük tele. Üres volt, így minden elfért. Az tűnt fel a végén, hogy búcsúzás előtt Teller elkérte a katona 9 mm-es pisztolyát, majd azonnal írt egy hivatalos igazolást, hogy elveszett útközben. Úgy tudom, Márai felhívta egy német orvos ismerősét, hogy hová lőjön, ha öngyilkos akar lenni. Megtette, egy évvel később (Poszler György közlése).

A Friedman-történetet hiába kerestem minden hozzáférhető forrásmunkában. Sem Moldovánál, sem Roger Goughnál, de még az ellenséges hangú Solymár Józsefnél („Kádár koszos inge”, saját kiadás, 1966) nem bukkant fel a neve. Felkerestem Benke Valériát, akinek „Töretlen politika” c. könyvét s a könyv fő interjút én készítettem, ill. szerkesztettem (Kossuth, 1983), valamint Óvári Miklóst – mindketten Polbiz. tagok voltak Kádár fénykorában, de ők sem hallottak róla. Moldovának bátorkodtam megemlíteni egy levélben, nem reagált rá.

Szász Tamás utolsó magyar látogatása után, mikor nagysikerű előadást tartott a Nyíró Gyula kórházban, dr. Funk Sándor kezdeményezésére s utána nálunk vacsoráztott (hisz közösen publikáltak). Szintén megkérdezte Friedmanról. Ő tudott kezdettől fogva a magyar útjairól.

Teller életrajza 521. oldalán konkrétan nem említi sem a Pinochetet, sem Kádárt, de azt írja róla: „Évekkel később tudtam meg, hogy Milton Friedman, a későbbi Nobel-díjas közgazdász, aki kb. velem egyidőben csatlakozott a Hooverhez, hasonlóan szabadúszó maradt az Intézeten belül. Azt mondták, ezt vegyem a tisztelet jelének, annak, hogy a mi szakértelmünk szerteágazóbb volt, semhogy egyetlen kategóriába beleférne.” Valóban rokonlelkek voltak.

Gulyás Gyula, a Rádió sportriportere említette egyszer a nevét a '82-es Hungaroringen.

Interjúk és beszélgetések

Karl Rahner, a jezsuita szerzetes és az egyik legnagyobb katolikus filozófus 1983. okt. 28-án interjút adott Nyíri Tamásnál, a Római Katolikus Hittudományi Akadémia esti tagozatának vezetőjénél. Főleg az ugyanabban az évben magyarul megjelent „A hit alapjairól” kérdeztem, kivált az anonim kereszténység fogalmáról. Ennek az volt az elvi alapja, hogy bárki üdvözülhet, ha betartja a Tízparancsolat alapvető szabályait. A rádióban Nyíri Tamás kommentálta. Mester Ákosnak annyira megtetszett a lehallgatáskor, leadta a „168 órában”, s nyomtatásban is megjelent. Ezen okból jelentett fel a püspöki kar az MSZMP Agitprop. bizottságánál. Az Agitprop. a szokatlan (s valljuk be frivol feljelentést) a Polbiz. elé terjesztette, amely az „egyebek” napirend között tárgyalta. Kádár mondta ki a végszót, imígyen „Nyíri Tamás és Zeley elvtársak és a feljelentő püspök elvtársak üljenek le mikrofon elé, s vitassák meg az ügyet. Zeley et. Pedig gondoskodják, hogy minimális vágással, montírozással kerüljön adásba hasonlóan az eredeti adásidőhöz, szombat délután.” Az Agitprop. bizottság értesítette dr. Kiss Kálmán elnökhelyettest s engem, ezenkívül a feljelentőket. Három nap után felhívtak az Agitprop. titkárságáról, hogy Lékai László prímás közbenjárt az ÁEH-nál, hogy áthidalhatatlan ellentétek okán a püspökök nem ülnek le vitázni (ÁEH = Állami Egyházügyi Hivatal). Én Nyíri Tamásnak privát jeleztem mi történt, mire ő megjegyezte: „Kádár valóban jó sakkozó.”

Mutando mutandis ugyanez játszódott le 1984-ben, amikor interjút készítettem Szász Tamással (vagy dr. Thomas Szásszal) az ún. antipszichiátria atyjával, amely az Élet és Irodalomban is megjelent. Akkor néhány organikus pszichiáter jelentett fel ugyanott, akik, mit ad Isten, a vita idején betegsége vagy külföldi útra hivatkoztak.

Szász Tamás mellett Gönter Ammonnal is interjút készítettem, ő volt a „dinamikus pszichiátria” megteremtője. Bernben meglátogattam Kurt Theodor Oehlert, aki ezt a gyakorlatban is művelte. Az interjúk könyvben is megjelentek. „A nyugtalan értelem” (Medicina, 1982), és „A gondolkodás terhei” (Medicina 1986). Legnagyobb sikere azonban az 1981-ben, a Medicinánál megjelent „A halál egészen más...?” c. könyvünknek volt. Mindegyiket Juszt Lászlóval közösen írtuk át az interjúk szövegét

olvasmányossá stilizálva. Az 1981-es könyvet Szász Endre illusztrálta, a '82-est Würtz Ádám. Mindkettő magas példányszámban fogyott el. Vivőanyaga a putnoki halottlátóval készült beszélgetés volt. Ezekhez képest furcsa volt, hogy a Medicina – amúgy ráadásként – megjelentette az egyetlen általam írt könyvet. Címe: „A pillanat fogóságában”. Alcíme: „Korok, társadalmak, válságok és az ember”. Ez 1984-ben történt. A konzultáns minden könyvnél neurológus feleségem volt, és párszor Mátrai László akadémikus, az Egyetemi Könyvtár igazgatója.

1979, a látogatások éve

1979 őszén látogatást tettünk hárman a BBC Magyar Osztályán. Ez elsősorban Iliá Mihály barátomnak köszönhető, aki a „Tiszatáj” főszerkesztője volt. Ő szinte minden külföldi magyar íróval és költővel levelező kapcsolatban állt. Ő írt egy meggyőző ajánlólevelet Siklós Istvánnak, a BBC magyar szerkesztőjének. Ocsovai Gáborral (aki kiválóan beszélt angolul) és a Rádióújság főszerkesztő-helyettese volt és Márton Annával, aki a tudományos rovat szerkesztője volt, jártunk a Bush House legendás épületében. Amolyan csodabogárnak számítottunk. Hat napig voltunk kint. Eközben egy szabadnap délutánján Siklós elvitt Arthur Koestlerékhez. Csak '87-ben derült ki, hogy Teller kedvenc olvasmánya „A sötétség délben” volt. A „Ki kicsoda” a Kossuthnál megjelent '81-es száma azt emelte ki róla, mellőzve magyar származását, hogy „szovjet- és kommunistaellenes regényeket írt”. Elmondása szerint igazi messianista gondolkodó volt. Részt vett az Izrael megalapításáért folytatott harcokban, miután földadta tudósítói munkáját 1926–30 között a Közel-Keleten. Ugyancsak részt vett a spanyol polgárháborúban, a New Chronicle tudósítójaként. 1936–38-ban visszatért a Közel-Keletre ismét Izrael megalapítását segítőként. A bécsi egyetemen tanult, a II. világháborúban a brit hadseregben szolgált, a háború után egy átmeneti időre a Manchester Guardian tudósítója volt. Elmondása szerint nehéz év volt 1932, amikor Moszkvában dolgozott. 1905-ben született, szept. 5-én, s 1983. márc. 9-én lett öngyilkos feleségével együtt, amit azóta is vitatnak. Többek szerint előbb a feleségét, majd önmagát gyilkolta meg. Siklós Istvánt is felhívtam a 01-257-2265 számon. Harmadik próbálkozásom sikerült. Ő a kettős öngyilkosságot erősítette meg, mondván, hogy mindketten rákosak voltak.

Koestler rozoga autóján kivitt Marx sírjához, bár kedvenc olvasmányai Lukács György könyvei voltak. Azt a nehéz kérdést tette fel, hogy „mi az abszolút igazság?” Én azt feleltem Lenint idézve, hogy „ami megtörtént, az tény, s így abszolúte igaz”. Erre ő azt válaszolta: „László, múltunk jövője bizonytalan.” Utólag állítom, hogy abszolút igaza volt. (Március 15-e volt a legjobb példa, hogy minden politikai rendszer máig a saját ünnepeként rendezi meg.)

Marx sírja vitafórummá vált. Őszerinte Marxnak volt egy abszolút igazsága, „a pénz, legyen az fém vagy papír, arany vagy gyémánt, fedezet nélkül mit sem ér.” Ezt sok példa bebizonyította: jelenleg a dollár, a svájci frank bír aranyfedezettel. Koestler állítása szerint így van ez a brit fonttal is, mert a gyarmatbirodalmakból lopott aranyból van fedezete. Mai példa a dél-afrikai foci VB volt. Ott ugyanis gyémántfedezete van a pénznek. Sőt, az izraeli sékel is gyémántfedezettel bírhat, hisz az apartheid megszűnése után az izraeli mérnökök segítettek helyreállítani az infrastruktúrát, ezenkívül a hadsereget is Izrael fegyverezte fel Uzikkal s más eszközökkel gyémánt ellenében.

Nem vagyok közgazdász, de az EU egyetlen államának sincs arany- vagy gyémántfedezete. Az euró alapja a munka, a szorgalmas tagállamok bevezethetik, a lusták válságban vannak, kezdve Görögországtól, Spanyolországtól át, Romániáig, ám minden jel arra mutat, hogy előbb-utóbb hazánk is sorra kerül. Bajnai és Oszkó volt talán az utolsó szakember, aki valamit javítani tudott. Az Orbán-kormány kapkod.

Akaratlan is eszembe jut a kijevi '72-es nyelvtanfolyam vezetőjével, Lev Boriszovicsal való beszélgetésem, akinek nagyobb hatalma lehetett, mint véltük, mert az éjszakai zajongásunk miatt kivonuló rendőregységet egy igazolvány felmutatásával elküldte. Nos, engem elküldtek közbeszólásaim miatt az óráról, így a Lavra előtt akadtunk össze, amely egy csodás barlangrendszer egy hegy gyomrában s egyben a pravoszláv pópák temetkezési helye. Furcsa módon a száraz hegygyomor és a Dnyeper felől fúvó szél mumifikálta a tetemeteket, így a szent hely félelmetes volt. 50 kopekért egy fáklya kíséretében együtt jártuk be e csodás helyet, amely egyszerre árasztott félelmet és örökkévalóságot. Utána kifeküdtünk napozni a folyó partjára s arról kérdeztem, miért nem helyezték arany alapra a rubelt. „Mert közvetlen a háborúba ment az arany fegyvervásárlások és a Vörös Hadsereg élelmezése miatt, de főként, mert Sztálin így döntött. Amíg az USA-ban egy polgárháború után volt idő az aranyat felhalmozni, hisz az I. vh.-ban is csak épp részt vettek, addig nekünk, készülve a háborúra, egy szegény ország hadseregét kellett felépítenünk a puskáktól a T34-es tankokig, meg a katyusáig.”

79-es másik utam Szondi Lipóhoz vezetett. Vele Gosztonyi Péter, a berni Kelet-Európa Könyvtár vezetőjével egyeztettem az utat Küsnachba, ahol lakott. A hiúságom is vezetett, hogy a dinamikus pszichiátria és az ún. antipszichiátria után megszólaltassam az egyetlen nem-fraudista analízis, a sorsanalízis megteremtőjét. Összeszedtem róla minden anyagot az MTA könyvtárában, amely az Eötvös Kollégium első emeletét foglalta el. Főleg Benedek István dr. írásaira támaszkodtam, mint később dr. Harmat Pál barátom is, midőn külföldön megírta „Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis” című kiváló, úttörő könyvét, amely előbb jelent meg pár évvel külföldön és csak 1994-ben hazánkban. '94. ápr. 8-án én mutattam be segítségével a bő magyar hallgatóság előtt az Írók Boltjában, az Andrassy úton. Azon a napon dedikálta is számomra így: „Zeley Lászlónak köszönettel, nagyrabecsüléssel és hálával ajánlom könyvemet.” (Ez volt a második átdolgozott és bővített magyar nyelvű kiadás. Az elsőt, mely Nyugaton jelent meg, Gosztonyi Péter küldte el.)

Titkárjától megkérdeztem, hol van Szondi? Ő betessékelt a dolgozószobába, leültetett és vártam őt. Közben az íróasztalán feldőlt óhéber nyelvű táblára lettem figyelmes. Mivel szorgalomból eljártam dr. Scheiber Sándor rabbi óráira, némileg megtanultam héberül. (A sors ironiája, hogy kijövet tőle a Rabbiképzőből gyakran találkoztam dr. Kiss Kálmán elnökhelyetttel, aki latinja és görögje mellé felvette magánórákon a hébert is. – Így kibetűztem az eldőlt táblát, amelyen ez állt: „Hiré Béth Széfer” („Íme, az iskola”) „Bá risoná átá roe Talmidot” („Először a Tanárt láthatod.”) Nos, mikor bejött, tényleg láttam, s rögtön szemtelenül módosítást is javasoltam: „A Bá risoná” helyett szebb lenne Mózes I. 1. első szavát, a „Börésitet” használni, amely rokon szó, azt jelenti: „Kezdetben”. Nos az interjúból nem lett semmi. Helyette két napig vendégük voltam feleségével, Lili nénivel, akivel éppúgy magyarul beszéltek, mint később Teller Harkányi Mici nénivel)

A rajtam két nap alatt elvégzett sorsanalízis előrevetítette közalgó depressziómat s fenyegető alkoholizmusomat. Az előbbit az anyai ágon öröklöm majd, hisz dédanyám és nagymamám is depressziós volt, a Zeley család tagjai pedig alkoholisták. Azt is mondta Szondi Lipót, hogy a hagyományos magyar biológiai pszichiátria nem fog meggyógyítani, erre egy különleges gyógymódra lesz szükség, részben gyógyszeres kezelés, nagyrészt pszichológia. Hogy mennyire igaza lett, arról a következő

fejezetben... Szondi (Sonnenschein) Lipót 1893. márc. 11-én a Felvidéken született. Apja mélyen vallásos zsidó cipész volt. Később Budapestre költöztek, eleinte szlovákul és németül beszéltek, 1989-ben tanult meg magyarul. Édesapja egy zsinagógában segéd-rabbi lett. Szondi Lipót falta a könyveket, kedvence Dosztojevszkij volt, őt tartotta az analízis előfutárának. (E témáról készítettem előbb egy beszélgetést is a rádióban, „A regénnyé vált elmekórtan” címen, amely 1982-ben jelent meg nyomtatott formában „A nyugtalan értelem” c. könyvben. Meglehet, hogy Szondi példája nyomán „az elmekórtanná vált regény” címet adhattam volna.) Az olasz fronton kivette részét az I. vh.-ban. A beszélgetést érintve az volt az érdekes, hogy ez volt az a ritka kivétel, amikor inkább a résztvevők Buda, Domokos és Poszler vezették a beszélgetést, s nem én. (1925-ben jelent meg első, azóta is igen jelentős munkája, „A fogyatékos értelem” címen. Néhány gyógy-pedagógus még ma is használja. Első analitikus közleménye „Analysis of marriages” címen jelent meg. (A házasságok elemzése.))

1939-ben ismerteti elméletét egy analitikus kongresszuson Genfben. Belgyógyászatból és ideg-elmegyógyászatból szakvizsgázott s az Apponyi Klinikán orvoskodott. Több endikronológiai és alaktani közleményt publikált. A németek deportálásakor azzal az ígérettel csalogatták vonatra, hogy Palesztinába viszik, ám a vonat végállomása a Bergen-Belsen-i haláltábor volt, amit szerencsére hamar felszabadítottak. Szondi elmélete szerint – Harmat Pál ezt írja róla – az ember sorsát ösztönös választások határozzák meg (párválasztás, pályaválasztás, betegségválasztás s bizonyos értelemben halálválasztás). E választásokat jelentősen befolyásolják az öröklött gének. Szorosan összefügg a sorsanalízissel a Szondi-teszt. A teszt 48 képpel 1937-ben készült el, a Calderoni-cég sokszorosította és gyártotta a hozzávaló dobozokkal együtt. „Csak a közvetlen tanítványok vásárolhatták”. Szondi nagyon tartott attól, ami be is következett, hogy társasági mutatványként használják állpszichológusok. Viszont megnyugtatta az a tény, hogy Izraelben Adolf Eichmannt is e tesztel vizsgálták. Az eredményt névtelenül elküldték Szondinak. Mikor elmondtam, hogy bennem is van szefárd zsidó vér, megmutatta a teszt eredményét és válaszának másolatát, amely így szólt: „A fényképek kiválasztója olyan ember, aki eszelősen

kívánja a hatalmat, és akinek gyilkolásvágya határtalan.” Ilyen Szondi 6000 bűnöző vizsgálata során egyszer sem találkozott.

A 60-as évek végén egy svájci orvos meggyógyítása után az édesanyja ötmillió CHF-ot ajánlott fel egy Szondi Intézet létesítésére. A kamatokból egy titkárt és két állandó munkatársat tartottak. Az intézeti kiképzés öt évig tartott: két év elmélet, három terápia. A végvizsga egy 30-40 oldalas dolgozat volt, témája lehetett Freud vagy Jung. Ez nagyon nehéz vizsga volt – mesélte Lili néni – 12 év alatt 10 embernek sikerült csupán.

Volt egy olyan jó megérzésem, hogy Szondi, aki soha nem fejezte be a „Sors-analízis” c. könyvét, valójában nem kívánta, hogy valaki is hasonló tudáshoz jusson. Interjút sem adott soha. ’83-ban meghívott 90. születésnapjára. Én kiutaztam, de a társaság idegen volt, én pedig visszahúzódtam. Szondi lépett hozzám, azt tudakolta, hogy dr. Scheiber Sándornak, aki K-Európa egyetlen rabbiképzőjét működtette, hány tanítványa volt, aki végzett is. Én őszintén azt feleltem, szerintem világszerte ott vannak. Ő kissé irigykés mosollyal reagált: „Akkor többre vitte, mint én...” és továbblépett.

Megjegyzem még, hogy Zürichben honosították, s utána lett svájci állampolgár. Jobban érezte ott magát, mint szülőhazájában, amit nem csodálok. Kevéssel 93. születésnapja előtt 1986. februárjában hunyt el. Felesége pár hónap után követte.

A zűrzavaros Magyarországon Koestler és Szondi neve feledésbe merült. Az olvasási kultúrát, a Gutenberg galaxist az elektronika korszaka vette át. Egy hajdani civilizációból, amelyet ők és a Nyugat c. folyóirat vagy a Tiszatáj olvasói jelentettek, visszaléptünk egy egészen más, sokkal felületesebb, leegyszerűsített, lemeztelenített kultúra-féleségbe. Innen pedig attól tartok, egy káosz felé visz az út. Ezért az ONPI (Országos Neurológiai és Pszichiátriai Intézet – ma már elhagyott, romló épülete) előtt maradjunk egy ideig, pár fejezet erejéig a civilizáció önromboló világánál. Mert ahogy mondta Koestler, „múltunk jövője bizonytalan”. Sokan észrevették már mások is, hogy paradigmaváltás folyik a Földgolyón. Végigsöpört a pénzügyi, gazdasági válság, ma is érezzük szelét, a hagyományos etika és etikett füstbe ment, az éhezők millióinak élelem nem jut, de az interneten kommunikálnak, a világhálón kóborolnak.

Ilyenkor egy Villon-vers jut eszembe, amely apámtól megmaradt:

*„Kóborlásaimnak célja volt a szépség,
S hű barátom egy akadt, a köd.
Rakott tálak közt kivert az éhség,
S halálra fáztam rőt kályhák között.
Csodálom szinte már a napvilágot,
Hogy néha még rőt vállamra süt,
Én, aki megjártam mind a hat világot,
Megáldva és leköpve mindenütt...”*

Horthy Miklós kenderesi újratemetése 1993-ban

(Avagy Teller és Horthyné titkai)

Már 1993 telén híret járta, hogy újra szeretnék temetni Kenderesen Horthy Miklós maradványait. Az lepett meg igazán, hogy Teller 3. látogatásakor, '87-ben személyesen kért meg, hogy segítsék ebben Bowden Ilonának, azaz Horthy István-nának. Gosztonyi Pétert kértem, hogy közvetítse Teller kérését. Egyikünk sem értette, hogy jön össze e két ember sorsa. Ettől függetlenül 1990-ben interjút csináltam a Gellértben megszálló Horthynéval, amit a „168 óra” nyomtatásban is megjelentetett régi és korabeli fényképekkel illusztrálva.

Később nehezen derült fény az igazságra. Teller Amerikából Horthynét kérte meg, aki a Várból kapcsolatot tartott a zsidó hitközséggel egy Török nevű férfin keresztül, hogy Pesten, a Parlamenttel szemben lakó családját, édesapját, Miksát, és édesanyját, leánytestvérét oltalmazza meg a nyilasoktól. Ami Horthyék számára nem volt nehéz, míg hatalmon voltak, de Szálasi alatt s Miklós elrablása után súlyossá vált a helyzet. Menye kérésére Horthy, akinek István fia repülőgép-baleset áldozata lett, mivel Horthyné szerint, aki meglátogatta a fronton, egy magas rangú német tiszt lehallgatott szobájában helyezték el kettőjüket. Itt István arról beszélt neki, hogy repülőgépen átszökik az angolokhoz, ezért repülőgépét felszállás előtt egy németek által beépített műszakis elrontotta, így felszállás után lezuhant s István szörnyethalt. Miklós fiát pedig szőnyegbe csavarva, kábultan elrabolták, 4 leghűbb tisztjét felváltva a ház előtt posztoltatta, a Szálasi uralom alatt nyilas karszalagot öltöttek. Teller hálából a nürnbergi per előtt személyesen kérte meg az USA elnökét, hogy az amerikai ügyész Horthyt mint tanút idézze meg, ne legyen vádlott belőle. A történelmi köztudatban az a hiedelem él, hogy Sztálin járt közben, holott Sztálin csak Titó bosszantására használta ezt, azt remélve, hogy az angol és amerikai ügyész, a szovjet tartózkodás ellenére úgyszintén Horthyt a vádlottak padjára ülteti. Nyilván őt is meglepte a hirtelen fordulat, bár a magyar béke delegáció utoljára Moszkvában tárgyalta a fegyverletételről.

Végül Horthyt tanúskodás után elengedték. Horthy Miklós megszabadult a német fogságból. Ott állt a család tanácstalanul. Horthyné Svájcba utazott menedékjogot

kérni. A svájci hatóság tárgyalt is vele, ám amikor kiderült, hogy nem hozták el az Államkincstár aranyait, elutasították őket. Horthyné ekkor kapkodni kezdett. Egy jóindulatú svájci alkalmazott arra biztatta őt, hogy forduljon a portugálokhoz, akik végül befogadták egy nincstelen család összes tagját. Szerencsére sok hűséges magyar támogatta őket éveken át anyagilag.

Teller súlyos tapasztalatokkal bírt egy temetés (nemhogy egy újratemetés) nehézségeiről és a rokonok hányatott sorsáról. Édesapja, Miksa 1950. szept. 11-én halt meg tüdőgyulladásban. A Kozma utcai temető második keresztutcájában a „rabbi-soron” temették el. Jobbról a nagy rabbik fekszenek, ha szemben állunk a sírossal, köztük Scheiber Sándor is, balról van Teller Miksa sírja márványból, inkább hasonlít egy kis erődhez, mint egy sírhoz. Bomba- és kirablásbiztos.

Teller Ede nővére és édesanyja Izraelbe szeretett volna emigrálni. Szilárd Leó mentette meg őket. 1958-ban a II. Pugwas konferencián a szovjet küldöttséghez fordult, hogy a Teller-család Amerikába távozhasson. Ő elutasította Szilárdot, mivel a független Magyarország maga döntheti ezt el. KGB-ügynök révén nagyon dörzsölt ember volt. Szerencsére Jánossy Lajos már korábban szóba elegyedett Szilárd Leóval. Ő a szovjetek előtt azzal vált híressé, hogy a relativitáselméletet idealista „zöltségnek” nevezte, amit újra kell gombolni a Lorentz transzformációtól materialista módszerekkel. Elég szava volt hozzá, hogy a Teller-család útlevelet kapjon s 1959. január 18-án átöleljék egymást San Francisco repterén. Ezzel jól rálicitált a KGB-s „tudósra”.

Visszatérve az újratemetésre, '93. ápr. 20-án Ocsovai Gábor barátommal elutaztunk Portugáliába. Én arra számítottam s a gépen tudattam is vele, hogy Bowden urat lefoglalja, míg én Ilona asszonnyal beszélgetek.

Sajnos Gosztonyi Péter elutazásunk előtt 3 nappal hívott fel otthon, hogy jó lesz vigyázni, mert Bowden úr utálja a magyarokat, főként az '56-ban disszidált kéregetők miatt, akik abban a hitben mentek a házhoz, hogy a család gazdag. Horthyné foglalt szállodát, reggelivel kettőnk számára. Én viszont rögtön megkérdeztem Gosztonyit, hol szolgált a II. vh.-ban Bowden úr. Ő pár pillanat után rávágta, hogy az I. angol-skót gárda rohamcsapatában. Röggvest felhívtam az Angol Nagykövetség katonai attaséját azzal a kérdéssel, ez a gárda milyen dísznyakkendőt visel a polgári életben. Azzal ugyanis tisztában voltam, hogy az angol hagyományok szerint a dísznyakkendő volt a

legjellemzőbb egy-egy csoportra. Pl. már volt az oxfordi és cambridge-i diákok dísznyakkendője. Ő azt felelte, hogy négy éve alatt ilyen kérdést még nem kapott, de másnap visszahív. Másnap visszahívott s szemléletes leírást adott a nyakkendőről. Amikor egy éjszaka után meglátogattuk Cascais-ban, a Quinte de Janes, Malveira de Serra-i lakhelyükön a családot, ahová Horthyné vitt minket autóján, azt kértem tőle, engedjen engem becsöngetni, ami annyira megdöbbenette Ilona asszonyt, mint bennünket Portugáliába való gyors belépésünkkor az útlevelellenőr határőrt, aki piros szolgálati útlevelelünk angol és francia felirata láttán azt hitte, hogy tagjai vagyunk az Európai Uniónak, így azonnal beengedett. Becsengettem, várva Bowden úr megjelenését. Ő ajtót nyitott s a kezét nyújtotta, én azonban a nyakkendőjére meredve nem viszonztam gesztusát. Majd elmondtam a jól betanult csodálkozó szöveget: „Tisztelt uram, csak nem az I. angol-skót gárdahadosztály rohamcsapatában harcolt??” Erre ő is leengedte a kezét és ölelésre tárta: „Oh, my dear Hungarian friend”, azután hirtelen átölelt. Ilona asszony és Gábor is ledermedt. Erre a fordulatra ők sem számítottak.

Ezt faxolta: „Ajánlani tudok egy jó hotelt, ami nem túl drága Monte Estorilban. Ez közel van az estorili állomáshoz, üzletekhez stb.

Hotel Londres (háromcsillagos)

Egyágyas szoba reggelivel 7000 Escudó (48.60 dollár)

Cím: 17 Av. Figureiro, monte Estoril”

Ilona asszonyt arról faggattam, jó idő-e ez a kenderesi újratemetésre. Meg volt győződve, hogy igen. Kértem, kicsit hallgasson rám, mert a magyar belpolitika két szélsősége is kihasználná, hogy tiltakozzék vagy épp túlzottan kisajátítsa apósa emléket. „Akkor ez az én dolgom” – mondtam. Arra kértem viszont, hogy ne a már beharangozott zürichi járáttal szállíttassa a koporsót, mert a Ferihegyen elkezdődhet a cirkusz. Ebbe belement, így nem a reggeli, hanem az éjszakai járat hozta. Reggel a párszázas tömeg csalódottan távozott. Éjszaka sima volt az út Kenderesre.

Két nagyobb csoport is menni készült a temetésre: a balosok tüntetni a rádiós kolléga, Farkasházy Tivadar szervezésével, Csurkák is készülődtek. Szerencsére Tivadarral igen jó barátságban voltunk, így rábeszéltem, hogy a várható tömeget nehéz lesz lejuttatni Kenderesre, viszont jobb lenne a Vérmező, amely Horthy kedves lovaglóhelye volt. Így jóval többen lehetnének, s megígértem, hogy a tévé a Híradóban

tudósít az eseményről. Csurka, aki a Győri Béla által szerkesztett Vasárnapi Újság vezető publicistája volt, bejött jegyzetét felolvasni, őt viszont pont a tévével ijesztettem meg. Tudni véltem, hogy pártjához sok bőrfejű fog csatlakozni, ezért neki a tatabányai Turul-szobort javasoltam. Oda néhány busszal is lemehetnek, közelebb is van, s megígértem, hogy róluk is tudósít a tévé, ha elszakadnak a bőrfejűektől, ha nem, akkor előlről kap pár snittet, amelyen ő és vezérkara is rajta lesz. Ez szépen be is jött, tehát csaknem fölösleges volt Horthy egykori tengerészeinek őrökként való kivonulása.

Gond volt még a család egészének elhelyezése Pesten. Szállodába nem mehettek, részben, mert túl drága lett volna, részben a ki-bejáró veszélyes mivolta okán. Ezért az akkori gazdasági igazgatót, dr. Sárffy Lászlót megkértem, engedélyezze, hogy az MR Vendégházában helyezkedhessenek el. Ez is sikerült, így hiába keresték őket. A Gellért szállóból pedig két zsáknyi levelet kézbesítettek az igazgatónak az általam megadott címre. Bár a Vendégház egyszerű volt, de kellemes ágycsok voltak tágterű szobákkal, jó világítással s zuhanyozóval felszerelve minden szoba. A gondnoknő pedig Horthyné szerint VIP-ként kezelte őket.

Így az újratemetés rendesen lezajlott, Horthyné egy érzelmes, szép beszédet mondott. A fia, István pedig olyan okosat, hogy a „168 óra” szó szerint közölte. Mi Gosztonyival együtt mentünk le a temetésre egy rádiós Lada segítségével. Mivel rá volt írva, hogy Műsorszolgáltatás, beálltunk egy kék lámpát villogtató rendőrautó mögé s 120 km-rel száguldottunk le Kenderesre, ahonnan a rádiót Rapcsányi László tudósította élőben. Mi pár pillanatra odaléptünk a családhoz, jelezvén, hogy itt vagyunk. Azután vissza Budapestre.

Ami számomra a legfurcsább, hogy sem Teller, sem Horthyné nem akart 1992-ben találkozni. Mindketten azt mondták, hogy szavukat betartották, de nem óhajtanak beszélni. „Ilyen az élet és ilyen az újratemetés” – gondoltam.

Holott egy időben, egy helyen a Gellért szállóban laktak.

Rádióhidak, mozgó lécek

Amerikai utam mély nyomokat hagyott, hisz ígéretet tettem Takács Józsefnek, Bán Tamásnak a kinti magyar osztály vezetőinek, hogy megvalósítjuk a washingtoni, New York-i stúdió és a Magyar Rádió összekapcsolását egy ún. „Rádióhíd” érdekében.

Alan Heil, az Amerika Hangja helyettes műsorigazgatója ezt tiszta szívvel támogatta. 1988. jún. 17-re a „Bagoly” c. értelmiségi műsor késő esti idejére terveztük az adást. A felvétel jún. 13-án este készült, mert előtte meg kívánta hallgatni a rádió elnöksége: dr. Hárs István elnök, a két elnökhelyettes, Ritter Tibor és Agárdi Péter, valamint a főszerkesztőség vezetői. Nagy szerencsénkre a felvételre eljött Székely Anna, a Magyar Hírlap kiváló újságírója, aki a másnapi számban „Péntek éjjel a Bagoly műsorban, Amerika Hangjai Magyarországon” címmel bő félhasábos cikket írt beharangozóul. Felsorolta a beszélgetők névsorát is: Gáti Károly politológia professzor, Deák István történész, Márer Pál, a bloomingtoni egyetem professzora, Gereben István, az amerikai magyar szakszervezetek külügyi bizottságának titkára, s az amerikai műsorvezetőket: Thassy Jenő, a New York-i stúdióban, Washingtonban pedig Varsa István, Horváth János és Bán Tamás szerkesztő, akivel jómagam, a budapesti szerkesztő külön vonalon a stúdiókon kívül kapcsolatban álltunk. A Kossuth Rádió stúdiójában Ágh Attila politológus, Bihari Mihály politológus, Fekete Sándor író, Glatz Ferenc és Hanák Péter történész és Konrád György készült a vitára. A felvételtől megállapodtunk, hogy először mi adjuk le a Bagolyban, Győrffy Miklós barátom műsorában, utána pár nappal az Amerika Hangja minden szavát sugározza. Sok jóra a két magyar stúdióban ülő szerkesztő-riporterrel, Szénási Sándorral és Győrffy Miklóssal nem számítottunk, ezért készítettünk egy pótműsort is.

Minden vágás, montírozás ellenére a lehallgatás drámai volt. Dr. Hárs István, akinek hét évig jobb keze voltam, kijelentette: „Ebből egy szó sem hangozhat el.” Mielőtt rávágtam volna, hogy az amerikaiak ügyis leadják, a pártközpontból jött Ritter Tibor, aki politikai helyettese volt, közbevágott: „Te is tudod, hogy ezt nem tehetjük meg Székely Anna cikke után, no meg a VOA ügyis leadja minden hullámhosszán.” A

frissen jött Ritter tudta, milyen szelek fújnak a pártközpontban. Legalább annyi információval, ha nem többel bírt, mint én Amerikában a Szovjetunió állapotáról s Tellernek hála, a katonai fölény SDI-os tervéről, amely az eddigi erőegyensúlyt az USA javára billentette. Talán még arról is tudott, hogy ha a Szovjetunió az SDI-hez hasonló terveket dédelget, az a költségvetés és a Szovjetunió felbomlásához vezethet. Így hát politikailag átfésültük a felvételt, és több vágással adásba került. Mindhárman éjjel 1 óráig dolgoztunk a műsoron. Szerencsére akkor a 168 órában Pozsgay már az '56-os ellenforradalmat népfelkelésnek minősítette. Izzadtan jöttünk ki Gyórfy szobájából, a fejünket fogtuk: „Uramisten, a hógolyó elgurul pénteken, kérdés, hogy mekkora lavina lesz belőle.” Eszünkbe sem jutott, hogy a hógolyót már a 45 perces vágatlan Teller-interjúval elgurítottuk. A nagyon kedvező kritikák ellenére, amelynek alaphangját a Népszabadság adta meg, amely még közvetlenebb pártirányítás alatt állt, mint a rádió, a következő rádiós pártértekezlet fő hangját dr. Hárs István adta meg, akinek puritán kommunista felfogását erős felindulások kísérték. Úgy emlékszem, Ritter Tibor nem volt jelen, mert még nem igazolt át a pártközpontból a rádióba. Agárdi Péter viszont jelen volt, ő kulturáltan, de kökeményen kritizálta. Ekkor szólalt föl Márton Anna, aki felhívta a figyelmet a kedvező kritikákra. Előző este nekem telefonon Gosztunyi olvasta fel Oplatka András véleményét a Neue Zürcher Zeitung-ból, amelynek világszerte nagy olvasottsága volt. Az összes nagykövetségben a New York Times után ők voltak a második mérvadó lap, mivel semlegességük kétséghalmozhatatlan, akárcsak Svájc semlegessége. Én közben visszahallgattam a műsort, *s rájöttem, hogy résztvevőink a megítélésekben rálicitáltak az amerikai magyarokra.* Bán Tamásék utánunk szombaton leadták a vágatlan anyagot, így Thassy Jenő jött erre rá először, független a washingtoni véleményektől. Jólesett, hogy elsőként Alan Heil gratulált, ráadásul tört magyarsággal. A párttitkárnő mérsékelt álláspontra helyezkedett. A pártközpont pedig még nem reagált. Én azzal álltam föl, hogy ne prejudikáljunk a pártközpont hivatalos véleménye előtt. Egyben felajánlottam, hogy beadom lemondásomat, s visszamegyek olvasószerkesztőnek. Itt az ügy függőben maradt. A pénteki agitprop. értekezleten dr. Hárs István vitte el a balhét. Valószínű kiállt mellettem, ahogy én tettem hét évig, így a felfüggesztés elmaradt, bár a Szabad Európa összevágva többször is leadta a kivágott részeket, de adása bumeráng effektust váltott

ki. A szabad európás munkatárssal az Adrián összeakadt Györffy és Szénási, ő azt mondta, lelkében mélyen egyetértett velünk, így is túlléptük a határt, de kényszerítették a dologra.

Ekkor kezdtünk készülni a 2. rádióhídra. Ám egymás után jöttek az ajánlatok Ausztráliától Izraelig. A 2. még Hárs István elnöksége alatt készült '88. december 16-án Pozsgay Imre államminiszter, Ágh Attila és Gombár Csaba, valamint Lengyel László közreműködésével, a másik oldalon Radványi Miklós, a Kongresszusi Könyvtár főmunkatársa, Horváth János közgazdász professzor és Gáti Károly politológus ült. A vitatémák a következők voltak: az emberi jogok helyzete hazánkban, a magyar gazdaság megítélése, a többpártrendszer esélyei, az amerikai magyar emigráció megítélése. Ez szinte simán lement. Egyre inkább arról szólt háttérben a műsor létrejötte, hogy a VOA Magyar Osztályán ne spóroljon a kongresszus költségvetése. A pártértekezlet és Kádár zavaros felszólalása után a szólásszabadság magas szintre emelkedett, megszűntek a tabuk. Erre utalt, hogy Robert E. Gillett, a Szabad Európa igazgatója személyesen kért egy rádióhidat, ő is attól félt, amitől az Amerika Hangja Magyar Osztálya. Ám velük nem álltam kötélnek. Éles vitánk volt '56-os szerepük miatt, amelyet kihozattam az archívumból, meghallgattam, s kértem, hogy csak az én engedélyemmel adják ki. Pár év múlva Gombár Csaba lett az elnökünk, akinek ezt elmondtam, ő bele is egyezett, s fontolgatta a megsemmisítését, amit remélem, az utókor kedvéért nem tett meg. Mivel műsoraimban többször szerepelt, kerültük a személyes kontaktust. Csak azt kértem tőle, hogyha rendbe szedem a reám bízott szerkesztőségeket, amelyek önállóan helyállnak, jár hassak ki Tellerhez Amerikába. A jegyeket Frankfurtól vagy Zürichből, esetleg Londontól amúgy is ő fizeti. Én addig MALÉV-vel is eljutok, ami nem jelent devizát. Ő beleegyezett.

A Tellerrel készült Rádióhíd nyomtatásban az „Élet és Tudomány”-ban jelent meg:

ÉTERSZEMLE

„Valamennyien tévedhetünk...”

Beszélgetés Teller Ede professzorral

Január 17-én a Magyar Rádió és az Amerika Hangja rádió harmadszor létesített „rádióhíd”-at Budapest és Washington között. A washingtoni stúdió vendége ezúttal Teller Ede, az USA-ban élő magyar származású fizikus volt. (A műsor résztvevői: Washingtonban Varsa István riporter és Bán Tamás szerkesztő, Budapesten Ágh Attila politológus, Fehér Márta filozófus, Frei Zsolt egyetemi hallgató, Marx György fizikus, Szathmári Zoltán fizikus, Vicsek Ferenc újságíró és Zeley László szerkesztő műsorvezető.)

Teller professzor – kérdésekre válaszolva – egyebek között az atomerőművek biztonságáról, az SDI programról és a demokráciáról fejtette ki véleményét. A rádiós beszélgetést – Teller professzor hozzájárulásával – adjuk közre.

• Professzor úr! Világszerte érezhető egyfajta ellenérzés – nemcsak Csernobil óta – az atomerőművekkel szemben. Egyetért Ön azzal a felfogással, amely ellenzi az atomerőművek építését?

– Biztonságos atomreaktorokat lehet építeni, és kell is építeni. Csernobil nem volt biztonságos, olyan atomerőművet nem szabad építeni. A legtöbb atomerőmű a közbiztonság szempontjából sokkal megbízhatóbb, mint majdnem akármilyen másfajta erőmű. Bizony, én sok esetről tudok, amikor gátak törtek össze, és sok ember megfulladt. Csernobil volt az első eset, ahol az atomenergia ipari alkalmazása valakit bántalmazott. Ez esetben azt hallottuk, és azt hiszem, helyesen hallottuk, hogy négy hónappal később harmincnégy ember meghalt. Ez sok. De sok más hagyományos erőmű meghibásodása következtében sokkal többen szenvednek. A csernobili katasztrófának nem kell és nem szabad megisméltódnie. Mi azt tanulmányozzuk, hogy hogyan tehetők az atomerőművek kisebbé és biztonságosabbá. Nemrégiben egy igazán kiváló orosz fizikussal, Andrej Szaharovval találkoztam. Ő és én sok mindenben nem értünk egyet. Abban azonban teljesen egyetértünk: az atomenergiára szüksége van az emberiségnek, és biztonságos atomerőmű igenis építhető. Többek között mind a ketten azt mondjuk, hogy atomerőművek föld alatt is építhetők, és hogy ezek teljesen biztonsá-

gosak lehetnek, főként, ha a biztonságot komolyan vesszük. Erre nagyon jó érvek vannak. De azt hiszem, hogy még sokáig a jelenlegi fajta atomerőmű is megélhet, olcsó és biztonságos lehet. Ezt az embereknek meg kellene érteniük. A baj az, hogy ami új, ami elveiben bonyolult, azt sokan nem értik. Aztán vannak, akik félnek, és vannak, akik a félelmüket hirdetik is. A félelem ragályos, ezért Amerikában nagyon erősen ártott. Remélem, hogy ezt ki tudjuk igazítani valahogy. Az, hogy Magyarország is megkapja ezt a félelmet, szükségtelen.

• Sajnos már hozzánk is eljutott ez a félelem. Mikor múlhat el ez az emberekben?

– Kérem, nekem azt mondták, hogy a jövőt nem szabad megjósolni, mert aztán az ember gyakran téved. De alaptalan félelmek sokáig tarthatnak. Azt, hogy mennyi időbe telik, amíg a félelmeinktől megszabadulunk, amíg megértjük, hogy létezhet biztonságos atomerőmű, nem tudom. Jobb nem elkezdni félni. Az óvatosság, persze, nem árt.

• A reaktorok biztonságához a legnagyobb hozzájárulást az iparilag legfejlettebb országok adták. Most nem rendelnek meg újabb atomerőműveket. Nem lesz-e ennek az a következménye, hogy nem fokozzák tovább az atomerőművek biztonságát a világon?

– Két nagyon fontos ipari ország, Franciaország és Japán, jól halad az atomerőművek fejlesztésében. A biztonság terén a múlt szabályait jól alkalmazzák. Ők azonban nem túlságosan kritikusak, s amennyire én tudom, nem próbálják a biztonságot tovább növelni. Hogy ez okos-e vagy sem, ahhoz nem szólnék hozzá. Inkább azt mondanám el, hogy nekem mi a személyes tapasztalatom. Ez egy kicsit különös. 1948-ban, amikor az Egyesült Államokban az első kísérleti atomreaktort (atommáglyát) megépítették, létrehoztak egy bizottságot, amely az atomreaktorok biztonságával foglalkozott. Ennek 1948-ban én lettem az elnöke, s 1948-tól 1951-ig e bizottságban dolgoztam. Mi valami olyasmit csináltunk, amit mások előttünk nem csináltak. Az ipar fejlődésében általában az a gyakorlat, hogy ha van valamilyen új gondolat, létrehozzák az új eszközt, de annak veszélyéről csak akkor kezdenek el gondolkodni, amikor az első baleset bekövetkezik. 1948-ban még nem alkalmaztunk atomenergiát a villamos energia fejlesztésében, erre csak több mint tíz évvel később került sor. De mi már akkor elkezdtünk a reaktorok biztonságáról gondolkodni. Ha valaki egy új reaktort tervezett, akkor annak

nemcsak a terveket kellett beterjesztenie a bizottsághoz, hanem azt is meg kellett mondania, hogy mi a legnagyobb reaktorbaeset, amelyet ő el tud képzelni. Ha azután mi valami olyan balesetnek a lehetőségét is megláttuk a tervekben, amelyre ő nem gondolt, azt mondtuk neki, állj meg, és csinálj új terveket. A legtöbb tervet jónak találtuk, egypár esetben azonban nemet kellett mondanunk.

Akkoriban mindezt – és az egész atomenergia-kutatást is – titokban tartottuk. Ez, azt hiszem, nagyon komoly hiba volt. A biztonsági kutatások 1955-ben nyilvánosságra kerültek, s noha az emberek hallottak róluk, egyelőre nem alakult ki vita. A tény azonban az, hogy már 1955-ben jó fogalmunk volt a lehetséges bajokról. És véletlenül úgy alakult, hogy azt, ami Csernobilban bekövetkezett, mi már 1950-ben megvitattuk. Mi azt mondtuk, hogy a Washington államban működő reaktoraink nem elég biztonságosak, s ezért ezeket le kell állítani. És megmondom azt is, hogy miért. Ezeknek a reaktoroknak az volt a sajátosságuk, hogy ha vizet veszítenek valamilyen okból, fölhevülnek, attól azután még több vizet vesztenek, még jobban fölhevülnek, végül pedig a reaktor felrobbanhat. Mi a washingtoni (hanfordi) reaktorokat leállítottuk, s ilyen reaktort másutt nem építettünk. A csernobili azonban ilyenfajta reaktor volt. Most az oroszok óvatosabbak. Azt, hogy eléggé óvatosak-e vagy sem, én nem akarom vitatni. De tény, hogy Oroszországon kívül ilyen veszélyes reaktor másutt nincs. Az atomerőművekkel nekünk is voltak bajaink (Three Mile Island, 1979). Ezen bizony több milliárd dollárt veszítettük, de emberben nem esett kár. Az ilyen veszély ellen is lehet és kell védekezni.

Nekem az a személyes véleményem, hogy a biztonsági kutatást, amelyet mi már nagyon régen megkezdtünk mindenütt – Amerikában is – folytatni kell. Itt Washingtonban hat héttel ezelőtt volt egy konferenciánk. Ezen egy csomó lehetőséget megtárgyaltunk. Közülük az egyik az volt, hogy a reaktort a föld alá kell tenni. De arról is beszéltünk, hogy a jövőben kisebb reaktorokat kellene építenünk. Azt hiszem, nagyon fontos volna, hogy az ilyenfajta kutatást minden ország és a nemzetközi közösség is tovább folytassa.

• Az Ön szavaiból úgy értem, hogy atomerőművekre, mégpedig biztonságos atomerőművekre szükség van, s hogy az Egyesült Államokban viszonylag biztonságos atomerőművek működnek. Köszönhető-e ez annak, amit Csernobil idézett elő az

emberekben? És egyáltalán, mi a tudós felelőssége, feladata az atomerőművek építésében?

– Vegyük e kérdéseket egyenként! Csernobilnek az amerikai reaktorok biztonságához kevés köze van, ám annál több köze volt a félelemhez. Márpedig a félelem nem segít. A mi reaktorainknak az volt a gyöngye pontja, hogy azok az emberek, akik vele dolgoztak, nem értették pontosan a működését, s ezért nem voltak biztosak abban, hogy mikor és mit kell csinálniuk. Ez az egész szinte hihetetlen, pedig a bajt tényleg ez okozta. A reaktorban bizonyos részek csakugyan elromlottak, de a reaktor úgy volt felépítve, hogy mihelyt baj van, a rendszer saját magát lehűti. Ez így is történt, de az operátorok nem értették a dolgot, bizonyos biztonsági rendszereket leállítottak, és két óra múlva bekövetkezett a baj. Ebből okulva most a reaktorok operátorait jobban felkészítjük munkájukra. De azt hiszem, hogy ez még nem elég, a biztonsági szabályokat is tovább kell fejlesztenünk.

Arra a kérdésre, hogy mi a tudós feladata és kötelessége, e helyütt csak röviden felelhetek. A tudósnak az a feladata, hogy a tényeket felismerje, és hogy felismeréseit hasznosítsa, ahol lehet. A tudósnak az is a feladata és kötelessége, hogy mindazt, amit tud és a tudás birtokában tett lépéseknek a következményeit megmagyarázza az emberek millióinak. Ez utóbbi nagyon nehéz dolog, és sajnos, tökéletlenül felelünk meg neki. Főleg akkor, ha a sajtó nem működik együtt eléggé, ha a sajtó jobban szereti a rémhíreket és szenzációkat, mint a tényeket. És ha a sajtónak nincs türelme ahhoz, hogy a valamennyire is komplikált dolgokat részletesen megmagyarázza. Tehát a tudósnak ezek a kötelességei: tudni, kutatni, érteni, alkalmazni és magyarázni. Dönteni és határozni – az nem a tudósnak a dolga, az mindenkinek a dolga.

• A neutronokat a csernobili reaktorokban grafit, a mi reaktorainkban nyomás alatt lévő víz lassítja. A mi megítélésünk szerint ez utóbbi megoldás biztonságosabb. De az újságíróknak és a közönségnek nagyon nehéz megmagyarázni azt, hogy mi a különbség e két reaktortípus között, mert az ilyen részletek nem érdeklik őket.

– Ez nem is olyan egyszerű dolog, mert általánosságban nem állíthatjuk, hogy a vizes reaktor biztonságos, a grafitos reaktor pedig nem biztonságos. Ez utóbbi biztonságos is, de veszélyes is lehet, attól függően, hogy mi a grafitnak és a hűtővíznek az aránya. Ezek a részletek minden esetben nagyon is számítanak. Hogy miképp beszéljük

rá a sajtót, hogy mindezeket a rettenetes részleteket megmagyarázza, hogy miképp bírjuk rá az embereket, hogy figyeljenek és hallgassanak, s miképp bírjuk rá magunkat, hogy türelmünk legyen mindent jól elmagyarázni? Ez a nagy kérdés.

• Ön szerint a tudósnak nem szabad beleavatkoznia a döntésekbe. De mihelyt a tudós megpróbálja megmagyarázni az álláspontját, vagy tanácsot ad a politikusnak, óhatatlanul befolyásol, óhatatlanul döntésre juttat valamilyen dolgot, így vagy úgy. Tehát a tudós, azt hiszem, nem menekülhet attól, hogy végül is részt vegyen a politikai döntésekben. Ön hogy látja ezt?

– Az, hogy magyarázatával a tudós a saját befolyását érvényesíti, valóságos veszély. Ez ellen lehet védekezni. Mégpedig úgy, hogy megértsük: a tudós, mint mindenki más, tévedhet és téved is. Ezért minden fontos döntésben minden véleményt, minden tudományosan megalapozott véleményt türelmesen meg kell hallgatni. Ha a kollegám valami olyasmit mond, amiről azt hiszem, hogy hibás, akkor is türelmesnek kell lennem. De én is elvárom, hogy ő, ha nem is ért egyet velem, szintén türelmes legyen. Azaz a szabad vitának nagyon is helye van azokban a döntésekben, amelyekben a tudomány érvényesül, amelyeket a tudomány befolyásol. Legyünk türelmesek, óvatosak, és tudjuk minden pillanatban, hogy nehéz kérdésekben nagyon könnyű hibákat elkövetni.

• Végül is kié a döntés joga? Egy tudósokból összeállított bizottságé-e, avagy a népé, akár népszavazás formájában?

– Mindig a népé! Gyakran láttam, hogy nagyon okos emberek nagyon nagy hibákat követtek el. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a közvélemény okosabb. Én azt állítom, hogy a felelősséget a népnek kell szükségképpen vállalnia. Részletkérdésekben a közvélemény nem dönthet, mert ehhez hiányoznak az ismeretei. Ezt rá kell bízni a politikusokra. De ehhez az is szükséges, hogy a politikust, ha az a közvéleménynek nem tetszik, mert túlságosan sokszor hibázik, ki is lehessen dobni. Én láttam sok felelős és kevésbé felelős politikust is. A nagy kérdés az, hogy leválthatjuk-e azt a politikust, aki nagyon sok hibát követ el.

• Ön nemrég egy interjúban kijelentette, hogy az igazságot senki, a politikus sem sajátíthatja ki magának. Mennyiben vonatkoztatható ez mindarra, amit nekünk elmondott?

Ez a tétel a mi beszélgetésünkre is alkalmazható. Én úgy vélem, hogy az igazság abszolút, de nem tudom elképzelni azt, hogy én vagy akárki más ezt az abszolút igazságot ismeri. Mi valamennyien tévedhetünk, noha valamennyien az igazságot keressük. Én bizony tudom, hogy a véleményemet sokszor meg kellett változtatnom. Nem mondhatom tehát azt, hogy mindig igazam volt, s abban is biztos vagyok, hogy most is tévedhetek. Tévedni emberi dolog, de ezen az alapon, ezen a bizonytalan alapon kell előrehaladnunk. És az előrehaladásunkban, amennyire én látom, nagy szerepe van a politikusnak, aki, persze, ugyancsak tévedhet.

• *Professzor úr! Mondana nekünk valamit arról, hogy hogyan látja ön a felelősség kérdését Magyarországon?*

– Hogy ezt ki hogyan látja, az az emlékeitől, a környezetétől és a történelemtől függ. Magyarország sok nagyon nehéz, nagyon keserű változást látott. Hogy Magyarországon az, amit a felelősségről mondtam, hogyan valósítható meg, arról csak annyit tudok, amennyit mindenki tud: ez nagyon nehéz.

Abban biztos vagyok, hogy abszolút válaszok nincsenek. Úgy gondolom, hogy a felelősséget azok kezébe kell tenni, akik az elhatározásoknak a következményeit saját maguk viselik. A felelősség nemcsak azért fontos, hogy az ember óvatossá váljon, amikor cselekszik. A felelősség azért is fontos, hogy ha aztán valami rosszul megy, az emberek tudják, hogy saját magukat kell érte okolniuk. Ha valaki más mondta nekem, tedd ezt, ezt muszáj tenni, aztán nem megy a dolog, akkor haragszom. Ha én határoztam el, hogy ezt akarom tenni, és nem megy, akkor az egyetlen lehetőség, hogy magamat javítsam, és talán én magamat jobban tudom javítani, mint ahogyan egy más embert tudnék befolyásolni. Persze a népelhatározásban van egy többség, van egy kisebbség, aztán a kisebbség haragudhat a többségre. Az ilyen népelhatározásokat gyakorolni kell.

Mi itt Amerikában a választások után vagyunk, és bizony elég keserűség és verekedés volt a választáson. De amikor a választásnak vége volt, a kisebbség vezetője nagyon szépen azt mondta, vesztettem, most segíteni akarok annak, aki nyert, hogy az jól is tudja a dolgát csinálni. Ez a demokráciának az első leckéje. És egy olyan országban, ahol a demokráciát nem gyakorolták, nagyon fontos, hogy ezt a leckét jól és alaposan megtanulják. Ez volna a tanácsom.

• Ön említette, hogy találkozott Szaharovval. Vajon a Szovjetunióban megindult változások, illetőleg a szovjet–amerikai közeledés segítik-e a tudósokat abban, hogy jobban megértsék egymást?

– Én úgy látom, hogy amíg a tudósok, mint tudósok beszélhetnek egymással, addig mindig megvan a lehetőség arra, hogy egymást is megértsék. Jelenleg több orosz tudós látogathat idegenbe. Ez nagyon kedvező fejlemény, hiszen maga Szaharov még néhány évvel ezelőtt is száműzetésben volt, s még Moszkvába sem utazhatott. Most már Bostonba mehet a rokonaihoz, Washingtonban beszél Reagannal és Bush-sal. Az, hogy a tudósok szabadabban mozoghatnak, világos eredménye a változásoknak. Amennyiben ez lehetséges lett, annyiban a változások bizonyára jók.

• Sokan úgy tartják, hogy ön részben elkötelezte magát az SDI-program mellett. Hogyan látja ennek jövőjét?

– A jövőt, mint már mondtam, jobb nem megjósolni. Amit tudok, az az, hogy a védelem sokat fejlődött. Miután Reagan elhatározta, hogy ebben többet kell tennünk, többet is tettünk. Remélem, hogy a védelem jobban fog fejlődni, erősebben fog fejlődni, mint a támadás. És ez aztán elvezet ahhoz, hogy mindenki biztonságban élhessen. Nemcsak a nagyhatalmak. A béke, az én nézetem szerint azt követeli, hogy mindenki érezze: megvédheti magát. Bush kijelentéseiből és abból a kis tapasztalatból, amit Bushról tudok, arra következtetek, hogy ezeket az egyszerű elveket a mi új elnökünk is követi. Én remélem, és hiszem: most a technológia abban az irányban fejlődik, hogy a védelem hatékonyabb, ezért a támadás nehezebb lesz. Ennek aztán automatikusan az a következménye, hogy nagyobb lesz a biztonság, és talán jobb a kilátás a békére.

• De az SDI csak az Egyesült Államok védelmére szolgál.

– Ebben nincs igaza. Reagan már 1983-ban azt mondta, hogy az SDI ne csak az Egyesült Államokat szolgálja, hanem szolgálja az egész emberiséget és a világbékét. Mi mindenkit felkértünk, hogy velünk együtt tanulmányozzák és fejlesszék a védekezés eszközeit. Anglia, Nyugat-Németország, Izrael, Olaszország és Japán már csatlakoztak ehhez a programhoz. Mi mindenkivel szívesen dolgozunk együtt.

• Ön egy alkalommal említette, hogy a legkedvesebb költője Arany és Ady.

– Hát én bizony egypár Arany-balladát még ma is tudok elejétől végig. De amit Ady a magyar nyelvvel csinált, az valami egészen különös. Ezt én nemcsak hogy nem

láttam más magyar költőnél, de nem találtam meg semmilyen más nyelvben sem, mert hát a magyar nyelv az én nyelvem. Ady költeményei velem vannak. Hogy van az, hogy egy fiatalember az első költeményeiben valami olyat hoz létre, ami nem volt, ami nem lesz, s amit később ő maga sem képes megismételni? Ez az, amit én magam meg szeretnék érteni.

• *Professzor úr! Vajon van-e szerepe a magyar iskolának az ön karrierjében? És milyen amerikainak érzi magát?*

– Az iskoláimnak kevesebbet köszönhetek, mint egyéneknek. Milyen amerikainak érzem magam? Hát olyannak, aki amikor ebbe az országba jött, mint idegen, azt találta, hogy itt egész meglepő módon idegen és bennszülött alig különbözik – vagy talán nem is különbözik – egymástól.

Amerikáról azt mondják, hogy itt a különböző kultúrák összeolvadtak. Hát ez nem igaz. Ezek egymás mellett tovább élnek, s egymást nemcsak megtűrik, hanem még értékelik is. Azt hiszem, hogy az, ami itt Amerikában megvalósult, egy lehetséges és helyes módja annak, miként kell valamennyiünknek együtt élni. Én tehát azért vagyok amerikai, mert Amerika az emberi közösségeknek nagyon praktikus megvalósítója. Ezt a sajátos állapotot talán a bevándoroltak világosabban látják, mint az amerikaiak. Habár sok amerikai – és közöttük Reagan elnök is – érti és hangsúlyozza, hogy Amerikának éppen az a lényege, hogy egy olyan kultúráközösséget teremtett meg, amelyben az egyenlőségnek új értelme és új dimenziója van.

• *Teller Ede, Wigner Jenő, Szilárd Leó, Kármán Tódor, Neumann János és folytathatnánk a sort. Nem lát ön valami törvényszerűséget abban, hogy ennyi magyar származású ember érvényesült és járt élen az amerikai tudományban? Ezt Ön pusztán véletlennek fogadja el?*

– Amit nem értünk, azt véletlennek nevezzük. Magyarok sokszor jól dolgoztak. Amerikának az a nagy előnye, hogy az idegeneket befogadja, s azokat, akik jól dolgoznak, megbecsüli. Nekem Európában kevés jövőm volt, Hitlertől menekülnöm kellett. Amerikában otthon voltam. És a magyarok Amerikában mind otthonra találtak. Magyarok, és sok más nemzet fiai között vannak jók. És valamennyiünknek együtt kell dolgoznunk.

• Hogyan értékeli ön Reagan elnökségét, az Egyesült Államok elmúlt nyolc évét?

– Reagan elnököt nem ismerem jól, de jobban ismerem őt, mint akármelyik elődjét. Talán elfogult vagyok, de én úgy látom, hogy ő rendkívül okos ember, figyelmes, értelmes, és – mondhatom – meleg, emberi. Azt hiszem, hogy sokat tett, sok jót tett Amerika érdekében, és a világ érdekében is. Sok kérdést nem oldott meg, mert megoldhatatlanok. Mégis sok megoldhatatlan kérdésnek a megoldásába belekezdett. Ez, azt hiszem, nagy dolog.

• George Busht Grósz Károly meghívta Magyarországra. Elképzelhető-e, hogy ön Bush elnököt elkíséri? Hogy eljön szülőhazájába?

– Kérem, George Bushnak sok fontos feladata van. Ha ő elhatározná, hogy meglátogatja Magyarországot, az nagyon-nagyon jó volna. És ha Bush engem véletlenül megkérne, hogy jöjjek vele, természetesen a legnagyobb örömmel vállalnám az utat.

• Professzor úr! Köszönjük, hogy ennyi időt szentelt nekünk, s reméljük, hogy lesz még alkalmunk önnel beszélgetni.

– Ezt én is remélem. A beszélgetés öröm volt, és jó volna megismételni.

Zeley László

Mivel Csúcs László minden Teller-hangot töröltetett, csak a két közös kötet s ez az interjú maradt meg.

A romlás virágai

A Rádióhidak alkonyán négy nagyobb dobásom maradt. Teller Ede és sajnálatosan sok meghívott vitája olyan sok kérdéstről szólt '89 márciusában, hogy nemcsak a hallgató nem tudta időnként, ki is kért szót utoljára, hanem a következő megszólaló sem. A Magyar Nemzet kritikusa mégis arra a véleményre jutott, amire jómagam is. Érdeemes volt megcsinálni és utólag, vágás után visszahallgatni még adásban is. Újságírók, tömegkommunikációs szakemberek folytattak eszmecsere-t a sajtószabadságról és a nyilvánosságról március idusán. A washingtoni Bán Tamás és az Ipper Pál vezette vita olykor csapongott, de ez ugyancsak a dicséretére vált. A fésületlenség és ismétlések, de még az üresjáratok is mind-mind a HITELESSÉGET támasztották alá. Diplomáciai nyelven – így fogalmazott a kritikus – baráti, nyílt őszinte légkörben folyt. Hol tart ma a hazai nyilvánosság, vannak-e és hol a korlátai, mitől kell jobban tartani: az öncenzúra továbbélésétől vagy a hirtelen támadt sokszerűségtől, amely a színvonal csökkenésével jár? Az eladhatóság mint fő szempont óhatatlan az elsekélyesedés. Teller bölcsessége fogta egységbe s megmentette a széthullástól a műsort. A kérdések és válaszok ismét aktualizálódtak 2010-re.

Az ausztrál rádióhidat ennek előtte Rapcsányi László vezette s Csurka István ült mellette. A furcsasága az volt, hogy a Melbourne-i stúdióból balos szelek fűjtak, a Sidney-i stúdióból jobbosak. Az 5. kontinensen merőben más volt a vélemény mindenről, mint az összes megelőző Rádióhidban. Csurka István egyértelműen a MIÉP gondolatait hirdette, amivel Ausztráliában többen értettek egyet, mint akik ellene szóltak.

Az Izraeli Rádióhid szinte egész másról szólt. A jeruzsálemi stúdióban ülő Gerschon Weiler és Gárdos (Dosch) Tamás talán az utóbbi monológja: „Családom Titus rombolása után '70-ben indult Spanyolországba, utána Lengyelország, majd Magyarország is egy-egy állomás volt. Most újra itthon vagyok Jeruzsálemben, szinte 2000 év után.” Az ausztrállal szemben magas hallgatottsága volt, sok betelefonálóval, melyeket magnóra rögzítettem, mivel ez pestiesen csúcsban szólt, mármint a közlekedési csúcsban. Lampel Lapid Tamás volt az izraeli mentora, itthon Szénási Sándor

ült a stúdióban Poszler Györggyel és két társával. Sejtettem az első kérdést: „Ül-e zsidó a pesti stúdióban?” Azután a kivándorolt és szabrazsidóság sok-sok szemrehányással telt, amely azért volt fölösleges (bár jó volt, hogy elhangzott), mert a Kádár-korszak alatt itthon nem volt sem zsidó-, sem cigánykérdés. Így a kérdések lepattantak a résztvevőinkről, Poszler György VITTE a PRÍMET óriási tudásával. A kérdéseket így szemrehányó monológok váltották fel, amire valóban nem volt válasz.

A régi Magyar Rádió bomlása

Mi a Rádióhidakat Szénási Sándorral egy csúcsadással fejeztük be. A II. vh. kitörésének 50. évfordulóján 1990-ben. Összekapcsoltuk a két amerikai stúdiót, a BBC-t és Bernt, ahol Gosztonyi Péter ült magában. A moszkvai stúdióban Izbéki Gábor ült egy reformpárti társaságában. Sajnos Németországot senki nem képviselte, így az egykor náci álláspontot Gosztonyi Péter vállalta magára, aki több szabadon lévő náciival készített interjút. Ez az adás legalább, ha nem nagyobb hatású volt, mint az első Rádióhíd.

Hárs István nyugdíja után a régi „családias” rádió megszűnt, a Pagoda is lassan kiürült. Én Gombárnak tett ígéretem szerint rendbe szedtem a rovataimat. Érdekes a neveket is felsorolni, mert többen szép karriert csináltak a Csúcs László-tombolás után. A Mezőgazdaságot Perjés Klárára bízam (ő most a Kossuth főszerkesztője), a Gazdaságpolitikát Gálik Mihály vezette (aki azóta szép pályát futott be), a Tudományos Ismeretterjesztő szerkesztőséget Márton Annára bízam (aki tavaly halt meg). (Temetésén a Balaton mellett utoljára gyűlt össze a régi gárda java Hárs István vezetésével, még az egykori zenei szerkesztő, Salánki Hédi is eljött Floridából, ám az egész szervezője Rangos Katalin volt, akinek orvos férje a legtovább próbálta a MÁV kórházban gyógyítani Annát.) A Művelődéspolitikát Bölcs Istvánra bízam (ő távozott a Csúcs rémuralom után, s Mester Ákossal megalapították a legszínvonalasabb magyar baloldali folyóiratot, a „168 Órát”). A Belpolitikát a rigorózus Holakovszky Istvánra bízam, aki kitartóan követte a régi rádiós hagyományokat.

Én szorgosan jártam ki Tellerhez Amerikába, míg Gombár Csaba volt az elnök. Erről egy külön fejezetben.

Az ausztrál út

Baljós előjelekkel kezdődött. Barátom, Ipper Pál, volt ausztrál nagykövet nálunk járt unokájával, aki lányaimmal egy óvodába járt. Ő azt mondta, hogy egy szélső-jobbos magyar kolóniába megyek, inkább maradjak itthon. Az út inkább Győri Béla barátomnak való, akivel Melbourne-ben találkoztunk volna, mivel ő pár nappal előbb utazott ki Sidney-be. Teller is óvott: amikor végképp nem tudott lebeszélni, két dolgot mondott: 1. Bármikor bemehetek menedékért az ottani USA-konzulátusra. 2. Végrendeletébe amúgy is belefoglalja, hogy amint úgy döntötök, kettős magyar-amerikai állampolgárságért folyamodhatok vagy – mivel ismer, hogy úgyis itthon maradok – az utódaim számára kérhetem. Most közel állok hozzá, hogy megpróbáljam, bár valójában nem tudom, hogy ígéretét valóra váltotta-e. Hisz ötödik rákműtete után gondozásra szorult, mint ezt életrajzában megírta. TELLER EDE: „Huszedik századi utazások Tudományban és Politikában”, 557. o. Egy megjegyzés a könyvről: Teller sok mindent elferdít benne, avagy tudatosan kihagy. Az elsőre legjobb példa a Gorbacsovval való találkozás, ahol leírja, hogy úgy járt el, ahogy kértem a kézfogást és a visszalépést illetően, csak picit átértelmezi az ügyet. Így tette jól. Navajo fiáról egyáltalán nem ír, ami érthető, hisz csak én tudtam róla, s tudta, hogy csak halála után jó idővel hozom nyilvánosságra. Marx György volt a könyv lektora, aki haldoklása előtt ráhagyta a munka végét, így alkalmam volt a nevemet mindenünnen kihúzni. A rádióinterjúkat meghagytam, hisz második közös könyvünk is arra épült. TELLER–Zeley „A biztonság bizonytalansága” (Relaxa Magyar-Német Innovációs Kft., 1991) Együtt dedikáltunk rengeteget belőle a felelős kiadó, dr. Makara György jóvoltából. Hátoldalán közös fényképünk alatt a verse: „...Tudni, hogy nincsen cél, tudni, hogy nincs Isten / Félni, hogy talán még az igazság sincsen / Tudni, az ész rövid, az akarat gyenge, hogy rá vagyok bízva a vak véletlenre / És makacs reménnyel mégis, mégis hinni, hogy amit csinálok, az nem lehet semmi.” Ez volt a valódi „ars poeticája”.

Útban Melbourne-ba London repteréről felhívtam Julianna Geran Pilont, a National Forum Foundation helyettes igazgatóját – aki angolul jól beszélő magyar rádiósoknak adhatott egy-egy havi amerikai tanulmányi ösztöndíjat –, hogy megkapta-e

három javasolt emberek nevét és jellemrajzát: Szénási Sándort, Ocsovai Gábort és Domány Andrást javasoltam. Boldogan szálltam föl az óriásgépre, miután „igent” mondott. Szénási ma a Kossuth kulturális magazinját, a Gondolatjelet szerkeszti s szombatoként a régi 168 Óra helyén van egy „Időt kérek” című kiváló műsora, Ocsovai kiváló riportokat készít és tömegkommunikációt tanít, Domány András állandó parlamenti tudósító s a romákkal foglalkozó műsor gazdája. Megérkezve Melbourne-be Ámon Antal, a rádió magyar szekciójának vezetője fogadott. Elvitt otthonukba, az Alburnum Crescent 22. alá. Barátságosan fogadott felesége és két lánya. Mindhárman jól tudtak magyarul. Másnap elvitt a rádióba, amely egy vasbeton palotában székel légkondicionálóval. Ott télféleség volt. Este összegyűlt a család s apósával, aki nyilas nézeteket vallott, hamar összeszólalkoztunk. Beállt egy feszültség-szint, amit én alkohollal oldottam sajnos. Amíg Győri Béla meg nem érkezett, tartott ez a feszültség, én pedig egyre többet voltam mámoros állapotban. Az oldott valamit, amikor a rádióban többek előtt elmondtam, hogy nem bírom Ámonéknál a léghőrt, beköltözöm az USA konzulátusára. Ettől Antal elszégyellte magát, s toleránsabb lett velem. Egy magyar ünnepen azután kinyílt a szemem: ott láttam Árpád-sávós zászlót először, hallgattam a Székely himnuszt falsul, részegen üvöltve, a nők kivétel nélkül giccses népviseletben voltak, a férfiak attilában, az ebéd színe is piros-fehér-zöld volt tálaláskor. Igaza lett Ippernek, nem kellett volna mennem. Feleségem érezte, hogy valami nem stimmel, mikor Áron vette fel a kagylót, s elmondta, hogy „egy részeges kozmopolita disznó vagyok”, én átvettem, s igyekeztem nyugtatni Anikót, ő arra buzdított, hogy bookoltassam át a jegyem, s repüljek haza. Én maradtam, nem tudva, hogy Teller közben rám íratja a British Airways összes + km-ét. Ezt csak később, '95. augusztusban tudtam meg, amikor kaptam egy kék kártyát tőlük Executive Club felirattal. (Ma is őrzöm.) (Végül egy oda utat Antal Éva nevére írtam át, aki tanára, Gácsi Sándor halála után Ausztráliába óhajtott letelepedni. Ő Bellambiban telepedett meg s ausztrál állampolgár lett.) Végre Győri Béla is megérkezett s kihúzott a bajból. Ők jól megvoltak a családdal, egy szobában laktunk, jobban megértette politikai nézeteiket, noha a fasiszta kijelentéseket ő is vitatta. Ámon két emberére bízott, akik utálták őt s az ausztrál magyarkodást. Velük beszéltem a várost, ahol néhány lezárt negyed volt, amit hongkongiak őriztek s a Kínával való egyesítés okán Ausztráliába

menekülni készülő triádok építettek fel. Csodás épületek voltak. Kimentünk az óceánpartra. Sokan mutogattak Új-Zéland felé odavágyva. Ausztrália varázslatosan keverék-népeségű ország volt. Ott is volt olasz, kínai, japán negyed, csak itt nem éltek oly békében a nációk egymással, mint pl. Los Angelesben vagy New Yorkban. Gyakoriak voltak az összecsapások. Az őslakosok rongyokban jártak. Az egykori angol fegyverek leszármazottai voltak az urak. Kezükben volt a rendőrség és a titkosszolgálat. A rabbi azonban magyar volt egy szép új zsinagógában. Dr. Scheiber egykori tanítványa. Levelezett Raj Tamással, és közben Izraelbe vágyott, úgy tudom, később oda is költözött. Ausztrália befogadta a zsidókat, jó sokan választották a II. vh. után hazájukul. Kereskedők és katonák voltak, de szombatonként megtelt a zsinagóga. Volt köztük egy ortodox tagozat is. Együtt jöttünk haza Bélával, egy gépen, csak ő a dohányzó részlegben ült. Nagyon kényelmes gép volt: tág utastér, állandó kiszolgálás, dupla személyzet. Délután szálltunk fel, este Sidneybe leszálltunk, ahol megtelt a gép. Egy hosszú-hosszú éjszakát utaztunk, hisz nyugat felé röptünk. Reggelre értünk Londonba. Én ott egész felélénkültem egy olasz kávé hatására s vidáman érkeztünk Ferihegyre a MALÉV-vel. Anikó már bejelentett Buda Béla doktor barátomhoz, de amikor látta, hogy Ámon vagy hazudott vagy én változtam meg az úton, hallgatta élményeimet s lemondta Buda Bélát. Soha oly boldog nem voltam otthon. Két lányom is a nyakamba ugrott, én apró, de becses pandákat hoztam ajándékba, amit Sidneyben vásároltam, ahol a vámmentes boltot egy csinos magyar hölgy vezette. Ő külön is megvendégelte bennünket.

Egészében félig rémálom, de jó kaland és tanulság volt a 10 napos út. Egy életre elegendő lett az 5. kontinensből s annak söpredék magyarkodásából. Ámon még utánam nyúlt Csurkán keresztül egy undorító, megalázó cikk formájában, de a szerzője, Király Edit kedvese később bocsánatot kért. Király Edit csinos, de butácska bemondónő volt, ő volt a Vasárnapi Újság hangja. Győri Béla és a cikk írója is epekedett utána. 1993-ra épp elég volt a portugál út, egy washingtoni s Ausztrália.

Az időzónák különbsége nagyon megviselt. Szinte folyamatosan kísért a „jet-leg”, amelyre nem volt gyógyszer, csak a hosszabb itthonlét.

Két időtlen epizód

Vannak olyan helyzetek – talán minden ember életében – amit nem akar időhöz kötni, mert örökkévalónak szeretné látni. Ilyen volt római utam Juhász Előd kollégámmal. Őt a zene vonzotta, mert akkor kezdte „Zeneközelenben” c. tévéműsorát, engem a Vatikán vonzott, mert pápaválasztás előtt állt a Konklávé. Így, ha pontos időt akarok írni, akkor azt mondanám, hogy I. János Pál megválasztásakor meghallgattuk beszédét a Vatikán lépcsőjén ülve, mire hazaértünk, a halálhírén ütköztünk meg.

Rómában a Kolosszeum mögött laktunk, megfogó volt a város zaja és szertelensége. A Vatikánba kis hídon kellett átmenni a Tevere fölött. Ott a Magyar Szerkesztőségénél jelentkeztünk be, amelyet Szabó Ferenc jezsuita vezetett. Mellette dolgozott Puskely Mária, az apáca, aki később a Patrona Hungariae Gimnáziumban mindkét lányommal megismerkedett. Szabó Ferenc rendkívül járatos volt a Vatikánban. Ő mutatta meg a Kincstárat, annak zárolt részével együtt. Hasonló nincs sehol a világon. Ha valamihez hasonlítanom kell, az a kijevi Lavra vagy a Kreml kincstára. A British Múzeum sem vetekedhet velük, talán a Louvre igen. Szerencsére mindet megnéztem életemben. A Lavra és a Louvre kivételével jórészt rablott kincsek voltak. Szabó Ferenc kiváló költő és író-történész is, kedvencei Pascal és Szt. Ágoston filozófiája volt. A „Jelek az éjszakában” c. könyve (Róma, 1983) róluk szól. A „Napfogyatkozás” c. kötetében (Róma ’91) a kereszténység, modernség kényes témáit feszegeti. A legjobb tanulmány Teilherd de Chardenről (aki elsőként fogadta el az evolúciót) e könyvében olvasható. A „Csillagok után” c. könyve már itthon jelent meg, nagyon hamar elfogyott. Én személyesen tőle kaptam meg a Jezsuita Rendházban, ahol ’95. jún. 29-én meglátogattam, mert magyarázatra szorultam Karl Rahner elméletét illetően az ún. „anonim kereszténységről”. Nyíri Tamás halála után ő lett a katolikus szakértőm az evangélikus Ribár János és Raj Tamás rabbi mellett. Az ő elődje dr. Scheiber Sándor volt, aki nagyon nehezen állt kötélnek, pedig a „halottlátás” a Bibliában fordul elő legjobb ősi példaként (Mózes, Leviticus, 19.31).

Szerzem tehát két életre szóló barátot, s azóta is rejtély számomra, hogy a teljesen egészségesnek látszó, remekül (olaszul és latinul) szónokló pápa hogyan halt meg. Nem mintha utódját, II. János Pált nem tartanám nagyra, hisz most folyik a „boldoggá avatása”, de Isten bocsá’, akkor is kétséges ügy számomra a halála. És talán ez teszi időtlenné az utunkat.

New Orleans csodája

1987-es utam fénypontja volt e múzeumba illő város. A kultúrák keveredése: maja, mexikói, spanyol, portugál, francia, néger, olasz, zsidó mixer. A Bourbon street, ahol laktam, az egyetlen villamosvonal, amely elválasztotta az óvárost a modern épületektől, a villamosvonal végén a részben bezárt Szent Lajos temetők sora, hol csak épületsírok lehettek, mert a gyakori árvizek kimoshatták a koporsókat. A Bourbon str. és a mellékutcák vudu boltjai, hol jót és átkot is megvásárolhatsz. Fő vendéglátóm dr. Fábry Pál volt, akivel csodás házában arról is szó esett, hogy megalapítani szándékozik a magyar Pulitzer-díjat. (Később meg is tette s a „168 Óra” stábjával én is megkaptam.) Ő volt a helyi World Trade Center tiszteletbeli elnöke, fiatal és csinos felesége a kedvéért gyöngén magyarul is megtanult. Egy este elvitt bennünket a halásztanyára vacsorázni (amit kísérője, Eva Bear lekicsinyelt), nem tudta élvezni a csodás hal- és rákételek sorát. Elhozta a vacsorára fiatal, magyarul tudó unokahúgát, ki filozófia szakot végzett. Miként én is, csak ő mást és másképp tanult. Platon: „Állam” c. munkájáról beszélgettünk. Az „Állam”-ról hosszan vitáztunk, szinte kettesben, semmiben nem értettünk egyet, engem a legjobb görög-filozófia tanár, Simon Endre tanított, aki gördülékenyen beszélt az ógörögöt. De 34 óra után közös nevezőre jutottunk, hogy „az Állam egy hiposztázált valóság”. Jó volt sétálni magányosan a Bourbon streeten, ahol a gyönyörű palotákat jellegzetes kovácsoltvas erkélyek díszítették, éjszaka nagyobb volt a forgalom, mint nappal. Egyszer egy étteremben Évával megvacsoráztunk, ahol csípős helyi különlegességeket ettünk. Csodás élmény volt. Megnéztünk egy biztonságosnak mondott temetőt s egy temetést, ahol dzsessz-zenészek vezették fel a gyászolókat s behelyezték a koporsót a kis temetőházba, szerelmes dalokat játszottak halkán. Mert szerelem és halál az ő mitológiájukban ugyanaz volt. Alkalmam nyílt Fábry révén megnézni egy rádióállomást is. Neve WSMB 1350 Radio AM. A MaiSON Blanche Bldg. 70112 alatt működött, egyetlen ember működtette, Charles Travis. Ő konferált, vitát vezetett, a műszaki is ő volt s a disc-jockey is. Reggel 7-től este 11-ig működött, s mivel gépesített adó volt, hosszabb időre is távozhatott, olyankor automaták szolgáltatták az előreválogatott zenét. A csodát egy szökőár elmosta.

Egyedi volt és egyszeri, az újjáépített város már nem érdekelt, pedig Teller állt volna minden költséget. A csodák egyediek, s soha nem felejthetők. Az emlékünkből örökké élnek, amíg mi élünk.

A Pagoda sajátos világa

A Rádió épületének szerves része volt a Pagoda nevű hely. Ha az ember a Bródy S. utcai kapun jött be, szemben a stúdiók épülete állt. Egy üvegépület volt, amely valamelyest emlékeztetett alakjában a japán pagodákra. Akik felvételre vártak, ott ültek le, míg szólították. Az akkor virágkorát élő Rádiószínház rendezői valóban a magyar színészvilág krémjét kérte fel. A „168 Óra” és a „Gondolat-jel”, később a Győri Béla által szerkesztett „Vasárnapi Újság” vendégei tudósokkal, politikusokkal s különböző újságok újságíróival bővítették a vendégsereget. Reggel 8-tól este 10-ig nagy volt a nyüzsgés. A büféjében szinte minden kapható volt, de a hangsúly a kávéon volt, mely nem volt rosszabb, mint egy átlagos pesti presszóé. Attól függött, hogy melyik lány főzte. (Sajnos 2008-ban, amikor behívtak nyugdíjas igazolványom megújítására, szinte teljesen üres volt, a büfé pedig zárva.) Felhívtam Ocsovai Gábor barátomat, aki remek interjúkat készített a Gondolat-jelnek, hogy mire véljem ezt. Gábor szerint rosszkor mentem, mert néha lézeng ember a Pagodában, de a régi világ lassan elveszett. Megszűnt a Rádiószínház. Jómagam 1969-ben léptem be a Rádióba, ahol jó 30 évet dolgoztam. Nonstop éltem addig: az orosházi Táncsics Mihály Gimnáziumban, közvetlen az általánosból (II. számú) léptem át, a gimi után jött ősztől az ELTE magyar-filozófia szaka, ahonnét három hét után beléptem a Műsorszerkesztőség kötelékébe. Nem voltam katona, amit utólag sajnálok. 10 hónap jót tett volna. 1969-ben, mikor először ugrottam be a Pagodába, meglepett. Az udvaron Aradszky Lászlóval találkoztam, aki akkor már népszerű volt, ő mégis udvariasan bemutatkozott, s rögtön tegeződni kezdtünk. A Pagodában a tegeződés dívott. Gyakran ült ott Gábor Miklós, Darvas Iván, Ruttkay Éva, Latinovits, Moór Marianna, Szemes Mari, Töröcsik Mari, jóval később az én meghívásomra Horthyné, Teller, Mátrai László akadémikus, Ágh Attila, Borsányi György, a történész, Várkonyi Zoltán, Zsoldos Imre, Ferencsik János (utóbbiak maguktól jöttek). Mindenki mindenkihez odaülhetett, igazi demokratikus rendszer volt a társadalmi rendszeren belül. Emlékszem, mekkora feltűnés volt Mátrai László megjelenése. 1973-ban jelent meg egykori Baumgarten-díjas könyve, az „Élmény és mű” a Gondolat Kiadónál. Először 1940-ben adták ki. Ő a Nyugat ún.

harmadik nemzedékéhez tartozott. Halász Gábor '41-ben így méltatta: „...régén volt könyv, amely ennyire teljesítette feladatát: a fogalmak tisztázását és a gondolat-ébresztést.” Mátrai izig-vérig szellemtörténész volt, miként barátja, Szerb Antal és Prohászka Lajos, aki az egyetlen nemzetkarakterológiai magyar mű szerzője volt „A vándor és a bujdosó” címen. A bevezetőben leadta a szükséges marxista szöveget. E könyv újra-megjelenésének köszönhető, amelynek „belső fülén fényképe is szerepelt”, hogy rengetegen felismerték. Sokan álltak sorba, hogy beszéljenek vele. Sajnos engem az idő sürgetett, s bevittem a 12-es kis stúdióba, de fél óra alatt végeztünk is. Utána még mindig sokan várták. Délután fél 5-kor, mikor eljöttem a Rádióból, még mindig ketten vártak rá.

A Műsorszerkesztőség vezetője Takács Ferenc volt. Nemcsak névrokona volt Takács Józsefnek, az Amerika Hangja magyar osztályvezetőjének, jellemük is sok hasonlóságot mutatott. Befelé mindketten kritikusak és önkritikusak voltak, de kifelé féltve őrizték szerkesztőségük autonómiáját. Ennek köszönhetem, hogy első műsorom, a „Közkívánatra” hétfőn este a TV-mentes csúcsidőben olyan slágereket is leadhatott, mint akkor a nálunk betiltott Paul Anka, Beatles stb. Takács nem engedte, hogy leadjam az előzetes zenei tükröt a Zenei Főosztálynak, amiért Szentkuti Pál párttitkár hevesen támadott is. Petur György, a zenei főszerkesztő, akihez szoros barátság fűzött később, amikor Juhász Elődöt helyettesítve a Zenei Főosztály közös 8-as hetes szerkesztését végeztük együtt, eltekintett a vitától. Dr. Kiss Kálmán, aki a műsorüléseket vezette, szintén nem ítélte el, hisz néha majd' 90%-os hallgatottságunk volt. Részben a Tari Viktortól kapott lemezek nyomán, aki évente egyszer nyaralt N.-Németországban, s minden zsebpénzét lemezekre költötte. Ő az Orion gyár tévészerelője volt, s amikor egyszer bementem, hogy „Sajnos nincs Ray Charles slágerem”, jelentkezett, s behozta egyik nagylemezét. Így lassan mindent adni tudtam, amit Cseke László a Szabad Európán.

Visszatérve a Pagodára, egyszer Aczél György behívott, aki megkapta a Vatikáni Rádióról írt beszámolómat is. Felajánlotta, hogy a később elnökhelyettesé kinevezett Agárdi Péter előtt vállaljam el a kulturális elnökhelyettesi posztot Kiss Kálmán nyugdíjazásakor. Odamentem a Pagodában Darvas Ivánhoz – aki többször is járt Aczélnál –, s megkérdeztem, mit tennie a helyemben? Ő azt felelte, ne vállalj, s adott egy tisztelet-

jegyet az „Egy örült naplójá”-ra, amelynek egyszemélyes főszereplője volt. Az előadásból, amely utánozhatatlan azóta is, sok mindent megértettem, amit szóval lehetetlen kifejezni. Ancsel Éva, aki bejárta Aczélhoz, s akivel az első nívódíjat kaptuk „A hétköznapok etikája” c. négyrészes sorozatért, szintén óvott. Utána harmadikként Gosztanyi Péter tette ezt, akinek ’56 25. évfordulójára jelent meg könyve Svájcban magyarul. Mikor hazajöttem tőle Bernből, két példányt is adott. „Az egyiket tedd fölülre, hogy a határőrök elkobozhassák, utána simán átengednek.” Így történt. Amikor Aczél ezt elolvasta, Gosztanyi kitiltását mérsékelte, sőt, később gyakran találkoztak. Aczél György halálhírére is nála tudtam meg, mikor leánya telefonált a Kelet-Európa Könyvtárba. Ő is óvott Aczéltól. Azt mondta: „Aczél abban a tévhitben szenved, hogy egyszer majd a Kádár–Aczél korszakról írnak.” Ő is eltanácsolt. Évente látogattam meg, nála ismertem meg Oplatka András, a Neue Zürcher Zeitung budapesti tudósítóját. Ez nagyon nagy szerencsém volt.

Mi a családdal Vecsésen laktunk. A Rádió a legideálisabb állapotát élte. Dr. Hárs István elnök akkor vett maga mellé olvasószerkesztői státuszba. Feladatom az éves összrádiózás értékelése volt, mert előtte a Műsorszerkesztőségen végigkövettem minden fősztály és osztály belső életét és szabályait. Hetente ott ültem az ún. műsorülésen a főszerkesztőkkel együtt, megvitatta az ún. 8-ad hetes terveket (8 hétre terveztünk előre) s fixáltuk a havi terveket, az ún. negyedheteseket. Utána átmentem a tévé műsorülésére, hogy az esetleges durva műsorütközéseket elkerüljek. Ottani társam, Matuz Józsefné volt. Műsorokat – politikai, filozófiai ismeretterjesztést – akkor kezdtem készíteni. Hermann István filozófus (hajdani Lukács-tanítvány), valamint az Eötvös kollégiumban speciálkollégiumot tartó Ágh Attila szociológus voltak az első megszólalóim, no meg volt évfolyamtársam, Kolosi Tamás. Hermann azóta meghalt, Ágh Brüsszelben dolgozik az EU főszakértőjeként, Kolosi pedig szociológus és a „Líra és Lant” Kiadót vezeti. Feleségül vette régi szerelmét, Zimányi Zsófiát, Zerkovitz Béla unokáját, aki a nyári nagy fesztivált tervezi és vezeti le. Fiuk, Péter az RTL műsorigazgatója. Ahhoz elég sikeresek voltak műsoraim, hogy a nehezen befogadó Politikai Adások Főszerkesztősége (PAF) később, hét év múlva befogadjon.

Teller '91-ben járt bent, amikor Mici nénivel Pestre látogatott. Ő zongorán kívánt gyakorolni egy New Yorkban a tiszteletére készülő ünnepségre. Kint forróság volt, így jólesett a 6-os stúdió légkondicionálása. Csodásan játszott két kísérettel, akiket Petur György szervezett neki. Jól emlékszem, mindketten az összes náluk lévő kottát dedikáltatták vele.

2008-ban azon meditáltam az üres Pagoda láttán, hogy amíg oda beléptem, az életem egy rohanás volt. '52-53-ban jártam az első osztályba Csorváson, ahol apám állomásfőnök volt.

Bizonyára az egykor pezsgő Pagoda kavarta fel az emlékeimet a múlandóságról. Csorváson furcsa éveket éltünk, míg '53-ban kirúgták apámat, mert a feljelentő szerint a Szabad Európát hallgatta. A bökkenő az volt, hogy nem is volt rádiónk. Ekkor költöztünk át Orosházára.

Csorvás felé megindultak a kitelepítettek vonatai. Éjszaka hozták őket szigorú őrizet mellett, ÁVH-s katonák álltak sorfalat, s oldalról két-két teherautó fényszórója világított. Anyám megszokta, hogy egy kondérban köménymaglevest főzzön. Szemben az állomással jobbra állt egy kemence, ahová a falu asszonyai sütni jártak, ők főleg pogácsával látták el a kiéhezett menekülteket. Volt köztük egy gróf is, aki azt mondta az apámnak: „Uram, én az egész világot bejártam Széchenyi mellett, most meg se szállásom, se ruhám.” Nem panaszként mondta, inkább beletörődött sorsába. Kitelepített volt a Gerber család is, akiknek harisnyagyáruk volt, vagyonukat Svájcba menekítették. Három gyermekük volt: Bence, a velem szinte egykorú Májó és Dézi, a két lányuk. Náluk láttam először villanyborotvát és földgáz tűzhelyet. Szüleim velük összejártak, együtt szilvesztereztek. Bence pedig kerékpárján elvitt az iskolába. Amikor először jártam a zürichi rádiónál, egy kényelmes szállóban laktunk Ocsovai Gáborral. Ott kikerestem a nevét a telefonkönyvből, de látni sem akart. Számára is rossz álmom volt a kitelepítés. Jól emlékszem egy EMBER nevű férfira. Ő átjárt később vasárnaponként Orosházára kopott, de gondosan mosott, vasalt fekete ruhájában, s egész nap csak rejtvényt fejtett. Ő maga volt a rejtvény. Senkivel sem állt szóba, reám valahogy Csorvásról emlékezett. Kértem apámat, jöjjön velem, mert a cukrászda a Béke mozi mellett volt, ahová 1 Ft 30 fillérért lehetett beülni. Mi a Vér fiúkkal minden vasárnap elmentünk a matinéra. Apu egyszer velem is jött, leültünk Ember asztalához,

aki apámmal szóba állt, engem azonban elküldtek egy másik asztalhoz. Soha nem tudtam meg, ki is ez a fura, magányos egykori úriember. Mikor 2009-ben érettségi találkozóra mentem, Békéscsabától dr. Soós Jóska barátom vitt autóján. Bekanyarodtunk a csorvási állomás felé. Bementem a fiatal forgalmistához, aki készséggel elkalauzolt régi lakásunkba, amely az állomás emeletén volt. A lakás roppant kicsinek tűnt. Egy dolog állta ki az idők próbáját, egy zsírfolt a falon. Egyik gyakori Jerffy Tóni bácsi nevű barátunk minden alkalommal egy karosszékben ült, fejét a falnak támasztotta. Ennek a nyomát leltem meg annyi év után. Az állomáson az volt a megdöbbenő, hogy a forgalmista, aki készséggel elmondta, hogy a volt állomásfőnöki irodát a váróteremhez csatolták, hogy rég eltűnt a morze, nem emlékezett a kemencére, amely rég eltűnhetett. A helye azonban jól látszott.

Rádöbbsentem, hogy Csorvás óta az életem csak rohanás volt. Megnyugvást csak második házasságom, feleségem és két lányom okozott. Azt hiszem, hogy rajta kívül senki sem viselt volna el, hisz állandóan rohantam: szolgálati útlevelem döbbsentett rá, hogy csak '89 és '92 között *tízszer* voltam hosszabb-rövidebb ideig Tellernél az USA-ban. Közben többször is Bernben.

Orosháza, a kiinduló menedék

Csorvásról eljőve az egyetemig e városban laktam, amelyet Darvas József a középszer író az ország legnagyobb falujának nevezett. Az ún. Szöllőközben laktunk az Iglói úton. Ez az utca volt az origója mindannak, amit eddig leírtam. Két szerencsés dolog volt ott. A velem egykorú gyerekhad, amely az egész utcát megtöltötte. A poros utcát szekerek taposták ki, kövezve csak a járda volt, macskakövekkel. Nyaranta mezítláb fociztunk, beszipantva a füvek illatát, s a virágokét is. Az utcabeliek kertjeiket művelték. Dédnagymamám nevelt ott, mert apám eljárt idényenként a sarkadi cukorgyárba, édesanyám pedig tanítónői állást kapott. Esténként gyakran eljártak szórakozni, hisz apám Sárospatakon tanult, két évig járt az Orvostudományi Egyetemre, míg származása miatt ki nem rúgták, mert nagyapám pap volt Nagymajláton. Sajnos hamar talált értelmiségieket, főleg egy orvos családdhoz jártak, a bőrgyógyász Vándorékhoz. Apám ott kapott rá az alkoholra, s hamar függővé vált. Ebbe is halt bele. A húgommal dédanyám vigyázott ránk. Ő egy horvát orvos és gyógyszerész lánya volt, öt gyerekéből egy korán meghalt. Évente minden idényben lementünk fűvet gyűjteni, amiből gyógyteákat főzött és sűrítményeket a télre eltett befőttek közé. Rengeteg mákot termelt, így kedvenceim hamar a mákos tészták lettek. A zöld gubóból fehér nedvet csepegtetett ki, valamilyen morfinszármazékot, azt kis kávéskanállal hasmenés esetén itatott. Jobb volt, mint bármilyen gyógyszer. A teafű teákat fölcímkézte, szinte mindenre volt orvossága. Szintetikus gyógyszert nem szedtem sokáig. Az utcán beszipantott fűillatok máig immunissá tettek a pollenallergiára. Iskola után szinte egész délután fociztunk, agyonizzadva, porosan kerékpároztunk ki a Kristály nevű homokbánya tóhoz, amely valóban kristálytisza volt. Ott tanítottak meg úszni barátaim, Vér Imre és Béla. Kerékpározni is ők tanítottak, amelynek Washingtonban láttam hasznát, mivel gyakori vendége voltam Varsa Pista barátoméknak, akiknek több kerékpárja volt. Pista az Amerika Hangjához is kerékpárral járt. A közeli csodás metró gyorsabb volt ugyan, de sokat kellett gyalogolni a metrótól a rádióig. Gyakran én is kerékpárra pattantam vele. Persze ő nagyobb túrákat csinált, mert gyakran átruccant New Yorkba. Gyakran kölcsönkértem kerékpárját, azzal jártam a közeli

boltokba. Ők Washington DC határán laktak, a Livingston Str. 3926-ban. Az utca túloldala már Virginia volt. Az ő házuk is déli stílusban épült. Kertjük tele volt magyar fűszernövényekkel, főleg paprikával.

Az Iglói úti sarki házban lakott iskolai matematikatanárom, Balogh Endre, akivel azóta is jó kapcsolatban vagyunk. Korán elvált, s unalmát nagy könyvtára enyhítette, lakásában esténként hosszan beszélgettünk. Ő adta kölcsön Marx, Spinoza, Kant és Hegel könyveit, melyeket rendszeresen megvitattunk. Ennek is köszönhetem, hogy filozófia szakra azonnal fölvettek. De nála olvastam a „Kéz beszél” c. könyvet, amely a tenyérből való sorsolvasás kézikönyve volt. Ennek azóta is hasznát veszem, mert megnézem ismerőseim tenyerét titokban. Sajnos első feleségem, Varga Éva tenyerét később néztem meg. Nála a három fővonal összefutott, amely öngyilkosságot jelentett. Válásunk után három évvel ez be is következett, 1975-ben.

Egy magyar közmondás szerint „az idő megszépíti a dolgokat”. Én most hozzáteszem, hogy a visszaemlékezés gyakran visszariasztó. Amikor első feleségemet, Varga Évát levittem az Iglói úti házba, anyámnak rögtön ellenszenves lett. Ez szinte mindenkivel így volt, akivel jártam, de így volt két házasságommal is. Dédanyám viszont megkedvelte, miként apám is. Őt Éva állomásfőnök apja tette szimpatikusabbá, meg az, hogy első közös éveinket Taksonyban töltöttük egy Csorvással megegyező kis állomás első emeletén. Újra átéltem csorvási gyerekkorom az éjszakai áthaladó vonatok zajával s az M62-es szovjet dízelek füstjével. Ezeket a szóbeszéd szerint a csodás svéd NOHABOKKAL cseréltük, amely újdonság volt a magyar vasút történetében. Amerikai alvázra épült s annyira gyors volt, hogy a pályák állapota miatt sebességét korlátozni kellett, soha nem ment teljes sebességgel A Nohab húzta a Wiener Walzer gyors, inkább expressz vonatot késés nélkül Békéscsabán át a román határra. Egyetemi éveim alatt szabadjeggyemmel mindig ezzel mentem Orosházára Békéscsabán át. 3 óra 10-kor indult a Keletiből, s én este 7 körül már otthon lehettem. Érdekes eset volt, mikor autón Tellert levittük Szegedre, ahol Lékó Péterrel sakkozott. (Teller utána megjegyezte: „e fiúból pap lesz, akárki meglátja!”) Most kiváló sakknagymester. Kerülő úton, de kikötésemre Orosházán át mentünk. Tellert két emlék is fűzte hozzá. Édesapja, Miksa ügyvédje volt a Bernardinelli-féle Barneválnak és a Brünner családnak, akiknek áruháza volt. Az utóbbiakkal mint zsidókkal is együtt

érezett Miksa bácsi. Teller jól emlékezett, hogy édesapja Bernardinelliéknél fölpackolt libamájjal, Teller pedig tartós gyerekruhákat kapott Brünneréktől. Így hát megnéztük egykori otthonaik helyét, megnéztük a Barnevált és az Állami Áruházat, mely egykor a Brünneréké volt. Érintőlegesen az Iglói út porán is végimentünk, utána Szeged felé nagy kedvvel hallgatta az előbb leírt történetet. Mérges is volt, hogy a Kristályt nem mutattam meg neki. (Főként megközelíthetlensége miatt, s mert nem tudtam, hogy létezik-e még.)

Ezzel szemben, amit nem hagytam volna ki, az a Táncsics Gimnázium. Elmondtam, hogy A osztályba jártam, ahol az osztályfőnököm Rácz István tanított meg olyan jól latinul, hogy az érettségi dolgozatra jegyzőkönyvi dicséretet kaptam, mivel az „Aeneis” adott részét azonnal versben fordítottam magyarra. A hexameter és a disztichon véremmé váltak. Mindketten büszkék voltunk arra útközben, hogy az angolszász nyelveken ezt szinte lehetetlen visszaadni. Mondom Tellernek, hogy a magyar nemesség is latinul kommunikált egészen a nyelvújítás koráig, amivel persze ő is tisztában volt, hisz a „Mintába” járt, a Reáltanoda Gimnáziumba, szemben magyar barátaival, akik az evangélikus gimnáziumba jártak. Az Iglói útról az volt a véleménye, hogy szerencsés iskoláskorom volt, részben az utcai grund, részben gyerekkori barátaim miatt. Azon pedig elcsodálkozott, hogy Washingtonban én is kerékpároztam, amit az Iglói úton tanultam: „Igen, biciklizni nem lehet elfelejteni!” Mondtam, az utcát is nehéz.

A szegedi út és az orosházi kitérő még közelebb hozott kettőnket. Útközben beszéltünk először arról, hogy interjúból kikerekedne egy második közös könyv. Teller címet is adott neki, amiből később alcím lett: „Az atomkor – fél évszázad múltán.” Bármily hihetetlen, így utólag azt mondta, hogy Orosháza és az Iglói út ihlette. Sajátos asszociáció volt. Akár az enyém. Eszembe jutott 2000-ben az a történet, hogy Teller a Karlsruhe-i Egyetem szünetében, 1927-ben hazajött. Ekkor ment híre egykori tanárom, Zatykó Sándor csőkutas öntözésének, melyet abban az évben próbált ki. Tellert e hír levitte Orosházára, mert műszaki kíváncsisága nem hagyta nyugton. A csőkutas öntözés lényege, hogy a motoros meghajtású szivattyú nem aknából emelte ki a vizet, hanem a talaj mélyébe lefűrt csövekből. Ránézésre Sanyi bácsi nem látta szívesen Tellert, ám felkészültsége lenyűgözte. Így Teller a tervet elküldte Palesztinába, ahol a

kibucok és mosávok a hamisan Tellernek tulajdonított Zatykó-rendszerrel viruló mezőgazdaságot hoztak létre a sivatagban. (A történelem fintora!)

Ha ez a könyv valaha megjelenik, Izrael története és előtte Palesztináé újabb árnyalatot kap.

A tenyérjósítás mellett még egy okkultizmussal határos területet ismertem meg az ELTE Francia Tanszékén takarító, egykori grófnő jóvoltából. Éva szerint ő jobban beszélt franciául, mint az ELTÉ-n bárki, hisz ott nőtt fel. Az ELTE kis ebédlőjében gyakran udvariasan kérte, hogy folyton vitázó asztalunkhoz üljön. Természetesen megengedtük. Ott sajátos szertartásba kezdett: kiterítette damaszt szalvétáit, melyek a hajdani családi címert viselték kihímezve. Elővette ezüst étkezészetét, amely makulátlanul tiszta volt s szintén a családi címer volt belevésve. Aztán végignézett rajtunk s egyenként 100%-os jellemzést adott. Elmondta, hogy fiatalon megtanulta Franciaországban, hogy az arc mennyit elmond a személyiségről. (Ez már nem köthető az Iglói úthoz!) „Nem a szem a lélek tükre, hanem az arc” – mondogatta. Megkérdeztem, tartana erről szemináriumot? Beleegyezése után megkértem Sándor Pál tanszékvezetőt, hogy adjon egy szemináriumi szobát. Örömmel tette. Így azután fél évig tanított néhányunkat, sok egyetemista csatlakozott hozzánk, három hónap után már egy kisebb előadóterem kellett. Gondoltam, ingyen ezt nem kérhetjük. Így átmentem Mátrai Lászlóhoz, az Egyetemi Könyvtár igazgatójához, segítségét kérve. Szívesen segített ő is azzal a feltétellel, hogy átjön az óráira s cserébe segédkönyvtárosi munkaviszonyt köt vele. Így havi 1200 Ft-ot kapott, ami a 60-as évek második felében jó pénz volt. Rengeteget tanultunk tőle, mikor megmutatta az arckifejezéseket magyarázó francia könyveit is. (Egy mai filmsorozat, „A mentalista” és a „Hazudj, ha tudsz” jut róla eszembe. No meg az, hogy többé nem kellett csellel a tenyérre nézni, elég volt egy arcra vetett pillantás is.)

Mivel a szegedi út jól sikerült, Teller megéhezett. Azt javasoltam, álljunk meg enni a Kecskemét melletti Malom csárdában. Naivan azt hittem, hogy itt végre Tellert nem ismerik. Mikor leültünk, a főszakács maga jött ki, hogy nem kell az étlap, ő kedvünkre készít bármit. Teller a nálunk megszokott rántott libamáját kérte majonézzel és sok magyaros salátával. Nagyon élveztük az ebédet, mindketten a végtelen Alföld közepén jártunk. Ráadásul a mellékhelyiség is makulátlanul tiszta volt. Kis

pihenés után autóba ültünk, mármint a rendelkezésére bocsátott új Mercedesbe, melyben légkondi is volt. Tovább érdeklődött gyerek- és fiatakorom orosházi emlékeiről, ezúttal a felmenőim kerültek napirendre. Elmondtam, hogy apai ágon régi nemesi, papi családból, anyai ágon szefárd zsidó családból származom. Ami legjobban tetszett neki, az dédanyám gyógyszerára volt. Arra kért, vagy inkább kérlett, próbáljam összeállítani fűreceptjeit s faxoljam ki Livermore-ba titkárnöknek, Joanne Smithnek. Én sajnos nem tudtam rekonstruálni, de helyette követségi futárral elküldtem a „Fűben, fában orvosság” c. könyvet. Családomra visszatérve inkább édesanyám érdekelte, aki máig nagy, feldolgozatlan kérdés számomra. Pestre kerülve – mondtam Tellernek – a kapcsolatunk szinte megszakadt. („Én is így voltam – mondta Teller –, mikor Németországba kerültem, s közel kerültem Harkányi Micéhez.”) De nálam ezt tetézte, hogy mindkét feleségemet szinte gyűlölte. („Még Anikót is?” – csodálkozott Teller, akit érezhetően szívébe fogadta két lányommal, Anikóval és Zsófiával együtt. Több közös képet készítettem négyükről. „Ez hihetetlen” – fejezte be Teller Ede. „Pedig ő is orosházi?” – fordult felém. – Ó, igen, mondtam, s lánykora óta ismerjük egymást!) Ezt már végképp nem értette, ahogyan én sem, s azóta sem találok rá magyarázatot. Főképp azért, mert amikor válasom után padlót fogtam, Orosházán pont ő javasolta, hogy látogassam meg a közeli idegosztályon. Mi hamar megszerettük egymást oly mélyen, s ma is tart, pedig annyi mindent kellett lenyelnie és elnéznie, hogy azt más asszony nem tűrte volna. – Tellernek így Pest alatt csak azt a paradoxont emeltem ki, hogy mindvégig abban a hitben éltem, hogy anyu direkt hozta össze útjaink, hisz Anikót gyerekkora óta ismerte kiváló családot összetartó képességéről, főzési tehetségéről, tisztaságáról és becsületéről. Teller itt leintett: „Ne sorold, Laci, én is jól ismerem Anikót, s nemcsak a főztjéért megyek hozzátok, hanem mert vásárolni is segített kabátot, mikor hideg volt, s tudta, mikor kell pihennem, ilyenkor tessékelt be a kishálóba, ahol a csend volt az úr.” Majd hozzátette a beszélgetést lezárva s az utat összegezve. „Jól tettem, hogy hallgattam rád, Orosháza nagyon megérte, bár sajnállok egy helyet, a volt általánosoddal szembeni romos zsinagógát, amelyet apám és Brünner Ármin társaságában magam is láttam gyerekkoromban. Gyönyörű volt. És még valamit: ha máskor is jó erőben jövök még, ne cselezz ki meghívott utakra vezető kitérőkkel, hanem nevez meg egy úti célt. Így voltunk mi is Micivel ’91-ben

Debrecenben, ami vélhetően közös utunk közül az utolsó volt. És ha még egyszer orosházi utat tervezel, bemutathatnád egykori focista társaidat s Balogh Endre tanárt is, hisz az utca és ők voltak számodra a rugaszkodási pont.” Sajnos erre az útra sohasem került sor, pedig Csorvást is megmutattam volna, hisz érezhetően nagyon élvezte az Alföld tájait, s hol van még a tanyavilág! De ez csak ábránd maradt.

Ám a szállodája előtt visszaszólt: „Még szerencse, hogy Soós Jóskát, legrégebbi barátodat már rég ismerem!”

Időugrás

Teller bölcsessége és a „Zseniális Kavicsok”

A Szeged–Orosháza út bizalmas hangjának korai előfutára volt, hogy 1987 szeptemberében Telleréknél jártam interjút készíteni. A 45 perc alatt, amíg beszélt a magnómba (Návai is fölvette a biztonság kedvéért) felfigyeltem, hogy jóval feszültebb, mint én. Nem kellett ezt az arcáról leolvasni, tartásán és beszédmodorán látszott. Így Anikót útjára engedtem, de Teller marasztalt. Gondoltam, valami nyomja a lelkét, s az előtte lezajló telefonokra gondoltam. Azt doktori disszertációból jól tudtam, hogy az időpont és a tér meghatározó. Így hát Návai távozta után egyenesen megkérdeztem, mi nyomasztja. Kiderült, hogy a jövő hónap, '87 októbere, mert Lowell barátja és ő akkor mutatják be James Abrahamsonnak, a tábornoknak a kidolgozott védelmi rendszert. Elmondta, hogy ennek előzménye az SS-18-as szovjet interkontinentális rakéták voltak. Ha egy is becsapódik belőlük csak pár száz méterre Colorado Springstől, azt miszlikbe aprítja. Először a lézerre gondoltak, melynek első bemutatójakor – mondta Teller – 1950-ben négy éves voltál. Charles Townes és Arthur Schalow mutatták be, akiknek nyilván hírét sem ismerhetted. Ám ez még tökéletesítve sem vált be. Tavaly decemberben a kongresszus figyelmeztetett novemberi döntésükre, hogy a hazai támogatás a költségvetési év végére elfogyott. Lowell Wood, Greg Canavan és én minden hónapban találkoztunk azóta. Végül a tervünk az lett, hogy az akkori „Okos Kavicsok” lehet a megoldás, amely egy kinetikus energiával működő rendszer, s melyek még a felszálló ágban kartácstüzet adnak le az SS-18-ra vagy bármely támadó rakétára. Hozzátette, hogy egy ilyen rakéta gyorsasága 8 km/mp. A mozgási energia, mellyel a kartács becsapódna, szétrombolná a támadót. Greg azt mondta, hogy ehhez viszont a műholdakat oly kicsire kell csinálni s azt megtévesztő rendszerrel és önálló érzékelővel kell ellátni. A mikroprocesszorok és kicsi, könnyű hajtóművek ráadásul olcsóbbak is. – Elakadt a szavam, mert tudta nélkül újra bekapcsoltam a Heckenast Gábor műszaki igazgatónk által adott magnót. Inni kértem, amit az unatkozó Mici néni azonnal vízzel csillapított, s mondtam Tellernek, hogy ez biztos államtitok, így míg iszom, gyorsan letörlöm. – Erre ő azt mondta,

ha tényleg elfogadják, akkor lesz államtitok, de majd felhívlak kellő időben. – Majd így folytatta, dacára az éjszakába nyúló időnek, egyre élénkebb lett, s kezdett megkönnyebbülni. Megszűnt a súlyos elfojtás kára. Visszamentünk Livermore-ba megfeszített erővel tervezni. Az okos kavicsok Lowell által Zseniális Kavicsok lettek. Képtelen voltam nem közbevágni: „És ön malmozott közben, professzor úr?” Megértette célzásomat, s így reagált: „Én és munkatársaim a műholdakon dolgoztunk, mert a méretüknek 1 m-nél kisebbnek kellett lennie, a tömegük pedig 60 kg.” Ismét közbeszóltam: „És mindezt a NASA nélkül?” „A NASA-t George Springer helyettesítette, aki szintén magyar származású volt, vele majd összehozlak Livermore-ban.” (Ami az eredeti programomban nem szerepelt, de tudtam, hogy ő megszervezi titokban, s azt akarja, hogy egyedül menjek.) Majd kb. így folytatta: „A védelem ötöde mindig lőtávolon belül lesz. Ha mi ezeknek parancsot adunk, rögtön észlelik az indítást, s optimális helyről kartáccsal megsemmisíteni ...az SS-18-at....”

Springer Livermore-ban az asztronautika professzora volt. Meg az aerodinamikáé. Mondottam erre: én egy Győzelmi Nap-i vagy május 1-i felvonuláson a tévében láttam ilyet. „Hát azt a felvételt mi többször is megnéztük”. – Nos, ezért láthattál feszültnek, lámpalázam van október előtt, mint egy színésznek a premier előtt.

Később kérdésemre, 1990-ben, hogy miért nem töröltette le, azt mondta: „Az események másként alakultak. '88-ban Bush lett az elnök. '89-ben hivatalba lépése után a Berliini Fal leomlott, hála a ti miniszterelnökötöknek, Horn Gyulának. A Varsói Szerződés megszűnt, miként a Szovjetunió, végéhez közeledett a hidegháború is. Ti is felszabadultatok s még csaknem félmilliárd magyar ember, pontosabban 300 millió, és ebben a milióban s mert nem titkosították, minek is szóltam volna?”

A '87-es éjszakába nyúló beszélgetésünk után ezt csak négy év múlva tudatta, amikor '91 februárjában meglátogattam interjú céljából, amely a „Biztonság bizonytalansága” nyomdába kerülése előtt készült. Kérdeztem, hogy felhasználhatom-e a '87-es felvétellel együtt? '92-ben közölte, hogy okkal tagadta meg, de később, ha lesz 3. közös kötet, ezzel kezdjük, ha nem lesz, „szabad a pálya”. Előbb én lettem beteg, utána ő, s a gondozás ellenére meghalt, hisz öt rákműtété volt. Így is három évvel túlélte Mici nénit, de Milton Friegman őt élte túl három évvel. Én pedig 64 évesen, hozzájuk viszonyítva fiatalon idejét látom publikálni, ha lesz rá vállalkozó. Annak

ellenére, hogy emlékirataiban mindezt részletesen, de túl aprólékosan sok szak-kifejezést használva megírta. És úgy látom, kevesen vannak mára, akik 600 oldalt figyelmesen elolvasnának.

'92-ben azt hittem, hogy örül annak, hogy az SDI alaposan hozzásegített „A gonosz birodalma” összeomlásának, ő közömbös volt. Úgy érzem – mondta –, hogy céloom teljesülésével fölösleges lettem a világban. Arcára nézve nem próbáltam meg vigasztalni. A '87-es interjúval kezdődő éjszaka átnyúlt a másik napba, mert Teller fél 1 tájt vitt ki a Stanford–San Francisco közötti muzeális vasút állomására. Megijedtem, mikor lementünk a garázsába s megláttam poros régi autóját. Ha nem automata váltója lett volna, bizony én ültem volna a volánnál. Ám Teller oly vidám és oldott lett, hogy illetlenség lett volna nem hagyni, hogy ő vezessen. Mikor kiállt muzeális autójával, észrevettem a kis kertben egy slagot, és sok vizet zúdítottam rá. Az éj során, úti-tervemet megnézve azt kérdezte. „Játszottál-e nyerő automatán Las Vegasban?” „Igen – feleltem –, de hamar játék közben észrevettem, hogy a Boole algebra alapján működik. Fél dollárral kezdtem, de 500-zal végeztem 10 játék után. Utána, mikor a biztonsági őrök kiszúrtak, gyorsan leléptem a nyereménnyel!” – „Bán Tamás tehát jól tájékoztatott matektudásod illetően. De miért fogtad menekülőre, hisz elmondhattad volna az igazat?” – „Úgysem értette volna senki, csak ha behívják a programozót, s másnap hajnalban repülni akartam Coloradóba.” Így hát holt fáradtan tértem vissza San Franciscóba. Hisz egy transzkontinentális utazás várt rám, következő állomásomra, Siracuse (NY)-be Szász Tamás meghívására.

Az ARZAMASZ-16 csodája és rejtélyei

Nem egyeznek az én emlékeim TELLER önéletrajzi írásával, főleg abban, hogy mikor látogatott Oroszországba. Ő 1992-t ír és '93-ra emlékszem. Ami bizonyos mindkettőnk emlékében, hogy az útra Condoleezza RICE és én készítettem föl. Teller 1991-ben Ericében találkozott Jevgenyij Velihovval, az Arzamsz-16 tagjával. Én a moszkvai rádió műsorigazgatójának férje, aki magas rangú KGB-s volt, s dácsával bírtak Moszkva mellett. '85 és '86-ban találkoztam a szomszédos dácsában élő Szaharovval, a szükszavú és kimért Kurcsatovval és a bőbeszédű J. B. Zeldoviccsal. A csoport vezetőjének, Jurij Haritonnak a színét szem láttam, de tudtam, hogy ő vezeti a csoportot. Az ő személye Ny.-on ismeretlen volt, míg TELLER FERMI-díjjal nem tüntette ki 1995-ben. Hariton TELLER szerint kiváló fizikus volt, 1926 és '28 között a Cavendish Laboratóriumban dolgozott Ernest Rutherford és James Chadwick mellett. Az Arzamsz-16 tudósai akkor már megalkották 1949-ben Sztálin nyomására a szovjet atombombát. Később Szaharov békeharcos lett, s kiszállt a társaságból. A szovjet atomot TELLER szerint kis részben KLAUS FUCHS kémkedése nyomán, de saját erőből valósították meg. TELLERT kérdezgettem FUCHS szerepéről, ám ő megértette a kényszert, mert leánytestvére SZTÁLIN túsza volt. 1994-ben TELLER már vágyott Oroszország után, mivel '92-ben látta DUBNÁT. '94-ben egy konferenciára hívta meg HARITON, a CSELJABINSZK-70-ben. Ez volt az egykori Szovjetunió másodikként alapított fegyverfejlesztő központja. Az Ural déli részén fekszik azzal a céllal, hogy versenyt támasszon első laboratóriumnak Szároovban. TELLERT nagy vendégszere-ttel fogadták, így két hetet töltött ott. Erről áradozott '96-ban lakásunkon, dr. Soós Jóska barátom előtt is. A konferencián már nem a háború volt a fő téma, hanem a meteorok elhárításának lehetősége. Az 1908-as Tunguszka végig szóbeszéd tárgya volt a Szovjetunióban, majd Oroszországban. A meteor előjelzést TELLER a CLEMENTINE-re bízta volna, arra az eszközre, amely először mutatott ki vizet a Holdon. TELLER-NEK nem annyira a Tunguz meteor okozott gondot, hanem az a fenyegető tény, hogy megismétlődhet a 65 millió évvel ezelőtti óriási becsapódás, amely a YUCATÁN

félszigeten Mexikó dzsungeléiben történt. Ez annyira múlt idő volt, hogy bennünket nem izgatott fel igazán.

Ami sokáig megfejthetetlen volt számomra, hogy TELLER, EINSTEIN, SZILÁRD, NEUMANN, valamint az ARZAMASZ-16 tudósai miért gondoskodtak SZINKRONBAN. Mindnyájan zsidó származásúak voltak, de egyikük sem volt vallásos. Jól emlékszem, hogy TELLER kényszeredetten ment második BÁRMICVÓJÁRA a Síp utcába, mi több, apám kucsmáját vette fel, mert csak egy kalapom volt itthon. Azután arra juttattam, hogy vallás nélkül is hittek JARVE létében, s abban, hogy „Egykor eljő ítélni eleveneket és holtakat”. Így hát arra jutottak, egymástól függetlenül, s a SZTÁLINI erőszak nélkül, hogy ahhoz, hogy JAHVE ítélkezzék, FÖNN KELL TARTANI AZ ERŐEGYENSÚLYT. És ezt meg is tették, azzal együtt, hogy TELLER fönntartotta az USA-védelem fölényét a SDI segítségével.

Nagyon meglepett az a tény, hogy a Szovjetuniót szívből gyűlölő TELLER szinte szlavofillé vált a Cseljabinszk-70 után. Gyakran idézett verseket, hisz két közös könyvünk bevezetőjéül saját verseit szánta. Biztos vagyok, hogy érdemes felidézni a már beszerezhetetlen „Biztonság bizonytalansága” című versét:

*„Keresni, várni, semmit sem akarni,
Szeretni, vágyani, egyedül maradni.
Nézni a világot becsukott szemekkel.
Látni azt, amit még nem látott az ember.
Gyönyörködni titkos, mély harmóniákban,
Emlékezni arra, mit még sohase láttam.
Szeretni, imádni a szent tisztaságot.
A szelet, a felhőt, a havat és az álmat.
Tenni a helyeset nem kis örömpénzért,
Nem a túlvilági örök üdvösségért.
Tudni, hogy nincsen cél, tudni, hogy nincs Isten,
Félni, hogy talán még igazság sincsen.
Tudni, az ész rövid, az akarat gyenge,
Hogy rá vagyunk bízva a vak véletlenre.
És makacs reménnyel mégis, mégis hinni,*

*Hogy amit csinálunk, az nem lehet semmi.
És örülni tudni a nagy megnyugvásnak,
A fájdalmat, örömet gyógyító halálnak.”*

TELLER szörnyű kínok között halt meg 2003. szeptember 9-én, délután 3 óra 32 perckor. Bekövetkező halálát újabb agyvérzés okozta, mely szeptember 6-án érte. Remélni merem, hogy öntudatlan volt, bár orvosa szerint ez nem biztos. Élete 95 évet, 7 hónapot és 25 napot ölel fel. Lánya rögtön értesített a haláláról, én azonnal repülőre szálltam, mert zsidó szokás szerint másnap volt a temetése, amit a San Francisco fő-rabbija celebrált. Épphogy odaértem, apja, Miksa sírjáról vittem pár követ. Az igazi temetési szertartás, amelyre Gyurcsányt küldtem ki, később volt a Livermore-i labor-ban.

Soós Jóska barátom is '92-re emlékszik, ami az első orosz utat illeti, a szolgálati útlevelemben is '92-es dátum szerepel. A legjobb lenne Condoleezza RICE-ot kérdezni, de vele a BUSH-látogatáskor haraggal váltunk el. Nem tudtam fékezni a dühömet, hogy miért akarja az USA erőszakkal exportálni a demokráciát, holott Koreától Vietnamon át az iraki háborúig mindig katasztrófa volt. Pedig akkor még nem volt szó Afganisztán lerohanásáról. Mi Kiss Kálmánnal '79 telén kétségbeestünk, mikor meghallottuk, hogy a szovjetek megtámadták az országot.

TELLER talán élete legszebb napjait töltötte a Cseljabinszk-70-en. Egy verset is idézett: „A kezdet és vég titkát kutathatod / iparkodásod nyomra nem vezet / elsárgult, rongyos könyv a vén világ, / első s utolsó íve elveszett.”

Jelena Bonnert 1985-ben Szaharov feleségeként úgy engedték ki az USA-ba, hogy nem folytathat politizálást. Szaharov Gorkijba került a dácsából, ahonnét '88-ban juthatott Amerikába.

Vacsoracsata

Jól sejtettem, hogy '92-es „fölslegessége” csak illúzió. Apropos, a fölsleges ember, „licsnij cselovék” az orosz irodalom kulcsfigurája volt. '93-ban ismét felhívott, hogy Gorbacsov, aki már nem volt hatalmon, meghívatta Teller Moszkvába. Azt kérte, hogy minden költséget vállal, ha felkészítem az útra egy hét alatt, s addig náluk lakhatok. Ketten készítettük fel az útra Condoleeza RICE-szal, aki pont '93-ban lett a Stanford rektora. Teller sokat segített neki a beilleszkedésben, mert bizony a parázs alatt izzott a rasszizmus. Ő pedig néger volt, bár első látásra inkább az egyik legcsinosabb negrid nő. Perfekt beszélt oroszul, s ő az elméleti részt mondta, a szovjet-orosz hierarchiát sokkal jobban ismerte nálam. Azt is elmondta Tellernek, hogy a Szovjetunió felbomlása és az orosz-pravoszláv korszak között megy. Tisztán látta a jövőt, nem véletlen lett Bush tanácsadója majd külügyminisztere. (Ami meglepett, az Madeleine Albright emlékiratának 119. oldala volt, ott fordult először elő a neve: ezek szerint ő is felfigyelt rá egy választási kampány során, mikor Madeleine Michel Dukakis külpolitikai tanácsadója volt. „Felhívtam Condit, gondolván, ő biztos jó lesz. Szovjetológus volt, afroamerikai nő, és Washington közelében lakott. De mikor leadtam az ilyenkor szokásos szöveget, így felelt: Madeleine, nem tudom, hogy mondjam el neked, de én republikánus vagyok.”)

Rice tehát elméletileg nagyon felkészült volt, de Teller és magam is úgy gondoltuk, hogy most gyakorlati tanácsok kellenek. Két napot Rice beszélt. Másodnap este Teller nekem esett: „Meg se mukkansz két napja, de holnapra elvárom, hogy közbevágj!” A 3. nap drámával kezdődött: azt mondtam Rice-nak oroszul: „Hogy vazmi csort, jizük za zubámi!” (Vigye el az ördög, pofa be!) Ez durva volt és udvariatlan, de hatásos. Tellernek magyarul elmondtam, szépen körülírva, mit mondtam Rice-nek, mert magyarul egy szót sem értett, pláne Teller hálás mosolya tette nyugtalanná, mindenesetre hagyott angolul beszélni. Lényegében azt tanácsoltam Tellernek, hogy a KGB vagy utódja minden szavát felveszi, szobája is be lesz poloskázva, aludjon altatóval, hogy nehogy álmában mondjon valamit. Másik tanácsom az volt, hogy a fogadási étkezésnél adjon 10 dollárt a pincéreknek, akik mind érteni

fognak angolul, s kérje, hogy vodka helyett teát öntsenek neki. Utána menjen oda először a vezérkari tisztekhez, akik szintén értenek angolul, s tüntetően velük igyon koccintás után. Egyébként Oroszországban nagy a szegénység, több moszkvai utam tapasztalatát és kijevi hónapomat hoztam fel például. Teller ezt jól megjegyezte, de Rice is meghívott aznap este vacsorára kedvenc éttermébe, San Francisco kínai negyedébe. Teller Moszkvából hazatérve első útja hozzánk vezetett szállásáról. (Az MTA vendégházában lakott a Várban.) Tanácsom bevált – mondta – szerinte a színpalak mögül nem annyira őt figyelték. Hanem a katonai elhárítás és a KGB között verseny kezdődött a megfigyelés okán. „Ők egymással voltak elfoglalva a koccintás után, én pedig jót beszélgettem a tábornokokkal.”

Az utolsó kettős visszatérés

Teller 1996 októberében jött haza utoljára. „Nagy örömet okozott a meleg fogadtatás” – írja emlékirata 560. oldalán. „Sok kitüntetést és két tiszteletbeli professzori címet kaptam az Eötvös Loránd Tudományegyetemtől (ezt én javasoltam) és a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemtől, Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság Érdemkeresztjével tüntetett ki.”

George Springer idén, 2010 februárjában teljes inkognitóban jött haza szülei sírját elrendezni. Kikísérte a Kozma utcába, ahol alig találtuk meg a dzsumbujban a két omladozó mészkövsírt. Ő új sírkövet kívánt csinálni, így felküldtem a „168 Óra” egykori titkárnője, Feldhofferék sírkőfaragó műhelyébe a Farkasréti temetőhöz. Nyilván sikerrel járt ott, esetleg máshol, de nagyon elégedett volt. Eszembe jutott az a furcsa fémötvözet, amelyet '87-ben a kezembe adott stanfordi ebédünk után. Kiderült, hogy Teller elbeszélésének ellenére az SDI nem állt le, s bár SPRINGER terve sem valósult meg, ő elmondta a szállóban, hogy az a fémdarab az oroszokban soha nem bízó, örök szkeptikus Teller kívánságára készült. Ezt a NASA ma is használja, mert a légkörbe belépő nagy sebességű testeket megvédi az óriási súrlódási hőtől. Ő egy repülőgéphez tervezte, amely, ha megvalósul, minden visszacsapásra készen állt. A gép hirtelen 2 Mach sebességgel húzott volna az atmoszféra fölé, s ott az Omega-csoport által, George Chapline és Rod Hyde terve szerinti rakétahajtóműre kapcsol. Így pl. a Peking–Washington távolság 2,5 órára rövidíthető. Teller 4 termonukleáris rakétát tervezett hozzá, mely többször nagyobb pusztító erővel bírt, mint az SS-18 rakéta.

Springer 1933-ban született Budapesten. Szavai szerint ez volt az utolsó visszatérése.

Az érdekes, az volt egy harmadik személlyel történt találkozásom, mikor BUSH elnök Pestre látogatott. Én épp akkor nem voltam már kórházban, s Rice-ban is mélyen élt Teller barátsága, miként bennem is. Nyolc évvel fiatalabb volt nálam, de valahogy nem látszott a korkülönbség. Őt bölcsessége kicsit öregbítette, én pedig elég fiatalos voltam. Washingtonban járva ő hozott össze elődjével, Kissingerrel egy alkalommal.

A '92-es Tellert ünneplő díszvacsorán New Yorkban már jelet hagytam neki, mivel két karton MEDOCOT vittem magammal s Thassy Jenő szállásolt el. Ő mindenben segített, várt a repülőtéren, segített a szállóba menni. Teller elhelyezte helyettem a belépő 1000 dollárt. Én három hellyel Kissinger mellett ültem, sőt, Teller kért Soros György meghívására, aki dacára, hogy nem jött el, őt belépőt is befizetett. Én Anikóval szmokingot kölcsönöztem, ami szintén a belépéshez volt kötelező. Azután a főétel előtt fölbontattam egy palackkal, de előtte két dolgot tettem. A pincérek főnökét megajándékoztam eggyel, s kértem, figyeljenek rám, hisz elveszettnek érzem magam. A néger főnök ezt nagyon megértően akceptálta. Utána a gyors tisztítóban adtam egy üveggel, azt kérve, ha bejönnek valakivel, annak a nadrágját 15 percen belül mossák át és szárítsák ki vagy egyszerűen szedjék ki a foltot, „lehetőleg ne ollóval” – tettem hozzá, s ők nevetve vették a lapot.

Egyszóval a borral odaléptem Kissingerhez, s kérdeztem, megkóstolná-e ezt a magyar ritkaságot. Ő bólintott, én töltöttem pár cseppet a nadrágjára öntve. A dühtől szinte fuldoklott. Én azonban kezét fogva rohantam vele a gyors tisztítókhoz, akik a friss foltot perc alatt eltüntették. Visszaballagtunk az asztalhoz, én utántöltöttem, ő jó nagyot kóstolt bele, s átszólt: „Kár az elveszett cseppekért!” Erre szóltam a pincérnek, hogy hozza ide a kartont. Ezt könnyű volt elintézni, ennek is köszönhetem, hogy két alkalommal meghívott a lakására Washingtonban a K-str. 1800 szám alá. Gyatra angolságom ilyenkor élesre váltott. '94-ben már érződött a paradigmaváltás előszele a fölmelegedésével. Azt állítottam, hogy rossz úton jár a világ, teljesen olaj- és szénfüggő lett, egyre jobban szennyezi a légkört, az ózonréteg meg vékonyul. Szilárd és Teller megadta az alternatívát az atomenergia felé, mert a szél- és napenergia mennyiségileg csekély. „Zöld duma” – így Kissinger. Én azt válaszoltam: „50 év alatt az atomenergia két senkinek nem ártó balesetet produkált, a Three Mile Islandire nem emlékszik senki, az '57-es windscale-i baleset a múltba enyészett. A '86-os Csernobil ugyan tragédia volt, de a kommunisták diszkrét bája miatt Kijev végig nyugodtan élt. Azóta nem történt semmi, de a világ egyre telhetlenebb lett energiaügyben. Szerintem Izrael az ékes példa, ahol van reaktor, a Dimona s óriási napenergia a Sínai-félszigeten felállított kollektorból.” A vitát nem zártuk le, de harag nélkül váltunk el. – Később a pénzügyi világválság, a társadalmi és erkölcsi viharok nyomán írtam neki

egy hosszú – kicsit kárörvendő – levelet. „Hát hová lett a híres American way of life?” A nagykövetségen át kaptam valami meghívásfélét, már Obama győzelme után, de én a vitát lezártam, már nem éreztem erőt a hosszú repülésre, bár Teller plusz km-it felhasználva épp elmehettem volna.

De visszatérve RICE-ra. Ittlétekor meghívott vacsorára, ahová egy követségi alkalmazott vitt be. Mindketten elfogultak voltunk, mert előtte olykor meg-meghívott Washingtonban egy löncsre valamilyen nyüzsgő helyre, ahol állandó volt a jövésmelés. Amikor úgy érezte, hogy felismerték, megszűntek a meghívások, igaz, az útjaim is. Személyes életem és a magyar helyzet érdekelte. (Mint Teller előkészítésekor.) Elmondtam, hogy lassan a hárommillió koldus országa lettünk, nincs igazi közép- és felső-középosztály vagy csoport. A milliomosok pedig sem egymással, sem a társadalommal nem érintkeznek. Ez volt az utolsó találkozásunk. Búcsúzóul azt ajánlotta, hogy ő mutatott be Kissingernek, ha hazatér, forduljon hozzá.

Blöfföltem, persze, mert tudtam, hogy Izrael máig is importra szorul. Fábry Pálnak írtam még egyszer (címe: 611 Gravier Street, New Orleans LA), hogy a Pulitzer Bizottság egyre rosszabb döntéseket hoz, gyakran csak a befektetést és kamatait szórják szét, amely a forintárfolyam és az infláció miatt értékét veszítette, a presztízse végképp megkopott. Nem szemrehányásnak szánta, de ő válaszában azt írta, hogy fogalma nincs a bírálókról, a kezelőkről, s túl öreg már. Ezzel amerikai köreim lezáródtak.

Óriási élményt jelentett a New York-i halódó „magyar negyed”, ahol a padokon idős hölgyek pletykáltak magyarul, az akkor még ott virágzó Püski-Korvin könyvesbolt, a magyar hentes, ahol lányaimmal kétfajta szalámi közül kellett eldönteni, melyik a magyar import. Kiderült, hogy az amerikai gyártmány jobb volt. A Zwack-féle Unicumon kívül (amely receptje titkos volt) Varsáék környékén Egri Bikavért és Tokaji Aszút árusítottak. Washingtonban jól eligazodtam, New Yorkban alig.

Meghatalmazás

Alulírott, dr. Edward Teller – Hoover Institution, Stanford, C. A. – meghatalmazom dr. Zeley Lászlót – Somfa köz 4., 1107 Budapest, Hungary – az április elején megjelenő „LÉGIPOSTA” című könyvet – amely a Háttér Kft. gondozásában jelenik meg – a velem történő nélkülözhetetlen megbeszélések és egyeztetések után teljes joggal képviselje érdekeinket úgy a szerkesztés, mint a teljesen szöveghű közlést illetően; beleértve a verseket és fényképeket is.

Washington D. C. 1990. február 5.

Dr. Edward Teller

Tanúk: Thomas Bien

Varsa István

A Pokol bugyrai

Emlékezésem első részének végét Szilágyi György barátommal zártam, aki jó barátom a mai napig (2010. július 29.) fiatal rádiósként gyakran elvitt az ő és Marton Frigyes vezette Rádiókabaré felvételeire. Ott ismertem meg Hofi Gézát és Moldova Györgyöt, Mikes Györgyöt, Kibédi Ervint, sőt, egy alkalommal Salamon Béla is bejött élete vége felé. Komoly kabaré csak ott és a Mikroszkóp Színházban készült – mármint politikai kabaré, ahol a politikai rendszer sem volt tabu. Humoros leírása a legjobb jellemrajzot adta korabeli énemről.

A Pokol igazán 1994. március 4-én szabadult ránk, amelyet leghívebben a „168 Óra” március 8-án megjelent száma tartalmazza. Az ördögöt pedig CSÚCS László személyesítette meg, aki szétverte azt a rádiót, ahol 25 éve dolgoztam. Antall halála után az MDF-ben helyét Boross Péter foglalta el, akit ma az egyik legbölcsebb magyar konzervatív politikusnak tartok, sőt, hálára kötelezett, hogy a Kegyeleti Bizottság élén rendbe hozatta Szerb Antalék és Szabó Dezső sírját is. A két sír fényképét is elküldette a Titkárságával pontosan meghatározva helyüket. '94-ben Csúcs Lászlónak szabad kezet adott a rádió elitjének kiirtásához. A régi rádiósok hosszú idő után ekkor forrtak újra egységbe a tüntetéseken.

Ha valakire haragudtam, az Csúcs László volt, engem ugyan Boross nem hagyott kirúgatni, mert sorra érkeztek hozzá a személyem mellett kiálló levelek Horthynétől Tellerig, de a legnagyobb hatást Joós Ernő érte el, aki filozófusként a CONCORDIA Egyetem professzora volt. Ő 1993-ban járt itthon, hogy kiadja könyvét, akkor készítettem interjút vele, s főlvázoltam a magyar helyzet ellehetetlenülését. Ismeretlenül is megegyezett a véleménye Friedmannel, aki tragédiának tartotta a rendszerváltást. Csoóri Sándor és Erdélyből jött velem egykorú felesége gyakorta közbenjárt értem levélben vagy telefonon. Sok zűrből ő húzott ki, mert nagy szava volt, hisz Antall egyik kitalálója ő volt, aki talpig úriember volt, s valószínű nem vadult úgy meg, mint utóda Boross. Pedig az MDF a végét járta.

Csúcs utána legalább két jobboldali párthoz csapódott, gerince nem volt, de egy dolog kétségtelen elismerésre méltó. Rövid idő alatt rendbe tette a rádió pénzügyeit, amit előtte dr. Sárffy László barátom tett, csak neki szíve is volt.

Előreugorva az időben. Teller republikánus barátaitól egy faxot és utána egy bővebb levelet kaptam. Arra kértek, hogy Teller 2003-as ünnepélyes post mortem temetésére egy angolul kiválóan beszélő karizmatikus fiatal politikust küldjek, aki intuitív képességgel is bír. Mivel ilyet nem ismertem, a Hooverhez fordultam, aki a CIA és MOSZAD irataiból az ő nevét szűrta ki. Ez kb. 5 percig tartott a nagykövetség telefonján. Medgyessy Péter kormányfő '42 októberében született s Indiában tartózkodott, franciául beszélt. Mivel gyorsan kellett választanom, Gyurcsány Ferencet választottam, aki megfelelt a követelményeknek. Válaszomban megírtam, hogy csak őt hívják meg, hogy sportminiszter, s kértem, hogy két nyelven, de elsőként szónokoljon. Az utazása előtt közvetlenül titkárnőjénél, Horti Zsófiánál egy levélben leadtam a követelményeket, tudattam, hogy ő lesz az első, mellékeltem Tellerrel írt két közös könyvünket, bekeretezve a legfontosabb tudnivalókat. A gépen olvasta el.

A humorista szemfűlével

Zeley László

(Kolombusz Lichthof)

Író, műsorvezető, ágazati főszerkesztő. Ül az ágazaton, mint varjú a toronyórán. Onnan jobban rálát a rendszerváltásra. A Hungaroringlispilre. Szédületes pozíció. Hideg fogas legyen egy balatoni étterem ruhatárában, ha irigylem érte. Nincs egy nyugodt perce. Diplomás madarat az ágazat is húzza. Húzóágazat. Különös ismertetőjel: rajong a pszichiáterekért. Pesten lakik, de oda van Budáért. Főleg, ha Béla. Kiterjedt túlvilági kapcsolatai vannak. Aki Kháron ladikjában ül, nyert ügye van nála. Sietve melléje evez, interjút készít vele, aztán tovább engedi Hadászba.

Lámpást adott agyába az Úr. Fényes elme. Annak világosságánál keresi a sikeres könyvtémákat. Társszerző nélkül egyetlen billentyűt sem üt le az írógépén. Művei túlnyomó részét Juszt Lászlóval közösen írta. Csupa vidám téma: A halál egészen más,

nyugtalan értelem. A pillanat fogságában. Juszt állítólag titokban könyvet ír: Zeley fogságában címmel...

Végszükségben egyedül is tud írni. Például A gondolkodás terhei című könyvének terheit egyedül vállalta. Terhessége idején azonban megfogadta, hogy több könyvet nem hajlandó egyedül a világra hozni. Egy alkalommal felfedezte, hogy a spájkablakukból ki lehet látni a világítóudvarra, magyarul: lichthofra. Ekkor határozta el: felfedezi Amerikát. Én meg azt, hogy elnevezem őt Kolumbusz Lichthofnak... Hamarosan híre ment, hogy szellemi viszonyt folytat legújabb társszerzőjével, Teller Edével, a hidrogénbomba atyjával, aki a bomba mellett már őt is a fiának tekinti. Sikerült elhitetnie Edus bácsival, hogy Magyarország megérkezett Európa kapujához. Erről szembe jut, hogy Rapcsányival mindennap papírból fogyasztjuk el reggelinket a Pagodában, és hazulról hozunk magunknak kiskanalat meg hamutartót. Mi már annak is örülnénk, ha megérkeznénk egy békebeli pályaudvari resti bejáratához...

Mindez mit sem változtat azon, hogy Zeley és Teller első közös munkája, a Légiposta a könyvpiac egyik lágere lett. Azóta Zeley sűrűbben repül Washingtonba mint Eduard Sevardnadze. Teller pedig többet szerepel a Vasárnapi Újságban, mint Csurka István. Az utóbbi nagyobb teljesítmény. Rengeteg olyan Edét ismerek, aki boldog lenne, ha szóhoz jutna ebben a népszerű rádióműsorban. Mindenesetre nekem csak hasznom származott Zeley nukleáris kapcsolatából. Gyűjteményem számára szerzett Tellertől egy dedikált névjegyet. Csurkától egy dedikált kabarétréfát örök a pangás éveiből, amikor még kedve volt viccelni. Fordítva izgalmasabb lenne: Csurkától névjegy, Tellertől kabarétréfa. Mennyivel szebb lenne a világ, ha ilyen híreket olvashatnánk a lapokban: Dél-Amália újabb bohózatot robbantott a Bruhahaszigeteken, hetven kilométeres körzetben szék nem maradt szárazon...

Egyike a legtájékozottabb rádiósoknak. Eleven antenna. Tőle lehet hallani a legjobb híreket. Meg a legrosszabbakat. Előre megmondja, mi lesz utólag. Mint Báderevicsné a gangon. Naprakész a belpolitikából. Tudja, ki megy, ki jön, hová és minek. Készült a kereszttrójkából. Nála tudakozódott Havelock szenátor Washingtonból: áll-e még az ősz Peterdi háza? Kapásból megmondta: áll, de az MSZMP már kiköltözött belőle, most az Ádáz-mozgalom birtokolja.

Elsőként létesített rádióhidat Amerika Hangjával, a BBC-vel és az Izraeli Rádióval. Egyetlen pillér nélkül. Időnként földkörüli pályára bocsátja magát, de hamar visszatér, nehogy kilőjék. Bár ilyen veszély nem fenyegeti. Múltja nincs, jövője van. Nem úgy, mint nekem. Hónapok óta kínlódom, hogy konyhakredenc-méretű múltamat áttuszkoljam a jövő bokrétás kapuján. Erőt meríték abból, hogy a politikusoknak sikerült... Még szerencse, hogy hivatalos udvari bolond vagyok. A konkurencia megjelenése azonban rendkívül nyugtalanít. Fontolóra vehetné a kormány, hogy leállítja a csörgősipkagyártást...

Visszatérve Zeleyre: nős, de ez nem látszik meg rajta. Két tinédzser korú kislánya van, mindkettő tetszetős bőrkötésben. Előrelátásból orvosnőt vett feleségül. Ideggyógyászt. Rendben is vannak az idegei. A feleségének. Az én leánykám az ő kislányaival járt óvodába. Reggelenként együtt vártuk az óvodásbuszt, hogy felpakoljuk rá a gyerekeket. Ilyenkor alkalmam nyílt elmondani a feleségének szépen fejlődő neurózisom összes tüneteit. Például: befelé nő a hajam és szúrja az agyamat. Anikó asszony rögtönzött diagnózisai határozott javulást eredményeztek idegállapotomban, bár az ő számára ez nem jelentett kimagasló sikerélményt. Rendszerint depresszióba zuhanva távozott a helyszínről. Észrevehetően nem volt híve az utcai terápiának. Gyanúm szerint annak örült volna a legjobban, ha a lányai már gimnazisták volnának, hogy ne kelljen többé orvosi tanácsokat osztogatnia a Pollack Mihály téren. Egy maradandó tanácsára ma is világosan emlékszem: forduljon orvoshoz, Gyuri!

Zeley imádja a humort. Viccet azonban nem ajánlatos mesélni neki: Életveszélyesen nevet. Viharos jókedvében a térdét csapkodja, leveri az asztról a kávéscsészéket, a közelében ülőket pedig lekaszálja, mint egyenes ágon földhöz jutott paplankészítő kisiparos lucernát... Engem többször megsebesített. Azóta szomorú történetekkel traktálom. Így legalább nem kell ragtapasszal az orromon üldögnem a Pagodában.

Vasutas családból származik. Korán sínre került. Üdítően fiatalon láncolta magát a Rádióhoz. Ma sem látszik negyvennégy évesnél többnek. Pedig negyvennégy éves. Tudományos körökben komoly megbecsülést vívott ki magának. Zárkózott filozófusok, orvosprofesszorok, meteorológusok és peteológusok önként, dalolva jönnek hozzá kerekasztal-beszélgetésre. Némelyikük annyira zárkózott, hogy legszívesebben magára zárná a stúdiót, és addig beszélne, amíg elkezdik játszani a Rákóczi indulót...

Szűkebb hazája Orosháza. Időnként hazajár tokaszalonnát tankolni. Csurog a nyála, amikor felmondja előttem, mi mindennel traktálták odahaza. Hófehér házi-kenyér, szárazkolbász, szilvapálinka, orjaleves, malacpörkölt, túrósrétes... Hinnye, az áldóját! – kiáltanék fel sóvárogva, de magamba fojtom, mert eszembe jut, hogy urbánus vagyok. Pedig az én filozófiám: a terített asztal! Ahol semmivé lesznek az ellentétek. Nem az óceánnál, a birkapörkölnél érnek véget a csaták... nekem tökmindegy, melyik nőszervezet aktivistája főzi be a csigatésztát a húslevesbe. Szocialista vágja le a disznót vagy kisgazda(g). Kereszténydemokrata süti a hurkát vagy monarchista! Kocának, birkának, lábasjóságnak nincsen pártállása. (Éhen is halnánk, ha lenne...) Még nem találkoztam jó torkú szittyával, aki visszautasította volna a kóser bort vagy pálinkát. Magam sem idegenkedem a kisfröccstől, pedig nem a fröccsöntő jegyében születtem. A habzó sert pedig mindennél jobban kedvelem. Kocsmarigmust is faragtam róla. (Egy a kóser: egy akó ser!) Bizony mondom, jobban tennénk, ha egymás helyett egymás főztjét ennénk.

Apropó főzés! Te, Laci! Írd fel majd az orosházi címedet. Október végén lesz egy kis időm. Nekem mindegy, kire szavaztál, de ahhoz ragaszkodom, hogy bogviszlói paprika úszkáljon a levesemben! Még valamit. Az éjjel lyukas zokni voltam álmomban, és megstopoltak. Kérdezd már meg Anikót, jelent ez valamit?

Szilágyi György

Évente egyszer Anikó lányom kocsijukon kivisz a nemzeti sírkertbe, ahová korábban családostul mentünk az én Zsigulimmal. Jóval Nagy Imre újratemetése előtt kivittem lányaimat a 301. parcellába, amelyhez az út csaknem tönkretette a Zsiguli alvázat. A kutya sem járt oda akkor. A nemzeti sírkerten jöttem rá, hogy a halál gyakran megszólal. Kádár kirabolt sírja mindig tele volt virággal, Antallén nem volt virág.

Visszatérve Gyurcsány beszédéhez. A bosszúvágy vezérelt Csúcs László és az MDF és a Fidesz miatt. Megemlékezése óriási sikert aratott, így a hanyatló Medgyessy helyére őt választották általam ismeretlen, de erős USA-befolyásra, amelyben C. Rice vitte a prímet. Tisztában voltam azzal, hogy „a harag rossz tanácsadó”, az is lett, bár hosszú éveken át Gyurcsány erőn fölül teljesített. Szerencse, hogy Bajnai és Oszkó jött

a sorban, akik utoljára tették rendbe a magyar pénzügyeket, a FIDESZ-kormányt rossz döntésekre (a Valutaalappal való szakításra) és kapkodásra kényszerítve. Minden igyekeztük ellenére csontvázakat nem találtak, mert a banki szférában mindig döntő a személyiség, s a nemzetközi bankvilág elismerte és befogadta őket. Tudtommal sok nagy nyugati bank tartott és tart igényt szolgáltatukra hatalmas jövedelemért, de ők a mai napig itthon maradtak. Oszkó Péter ATV-beli szereplése rövid idő alatt tiszta képet adott az átlagembereknek is pénzügyi helyzetünkről, ehhez hozzájárult a legkiválóbb riporter, az „Egyenes beszéd” műsorvezetőnője.

Gyurcsánnyal soha nem találkoztam személyesen, nem kívántam tudatni, hogy én álltam a háttérben, megőrizve elnököm, dr. Hárs István tanácsát: „Mindig maradjon a háttérben.” Gosztonyi Péter könyörgésére és az én kérésemre Hárs hajlandó volt fogadni, de semmit sem mondott neki, amit előre megmondtam Péternek. Pedig ő volt az a belügyminiszter-helyettes, akihez az ÁVH tartozott, de szerintem a szervezet közelébe sem engedték – szerencséjére, és a miénkre, mert így lett Tömpe István államtitkár mellett a Rádió alelnöke, később pedig legjobb elnöke. Tömpe személye érinthetetlen volt Kádár alatt, mert mindketten Spanyolországban harcoltak a Nemzetközi Brigádban, később bátyja Csehszlovákia magyar nagykövete, öngyilkos lett '68-ban a megszálláskor.

Tömpe István a Pollack Mihály téri épület első emeletén kapott irodát. Gyakran lehvívott beszélgetni titkárnője, Répási Nelli útján. Élvezetes órák voltak, s mindig olvasatlanul megkaptam az MTI piros csíkos bizalmasát, amely jó pár protokoll jelentés mellett jókora izgalmakat okozott. Lényegében Hárs hét éve után két lehetőségem volt: az általam nagyra becsült Szepesi György barátom följánlotta a helyettesi posztot a Szórakoztató- és Sport Főosztályon, de én talán ostobán a Politikai Adások Főszerkesztőségét választottam, ahol rövid olvasószerkesztőség után politikai elnök-helyettes lettem azzal a kikötéssel, hogy közvetlen Hársnak legyek felelős.

'94. május 4-én tudtam, hogy sorsválasztás elé nézek. A. France írása jutott eszembe, hogy „minden változásban ott a szomorúság, mert egy jó részünk magunk mögött marad, így életünkben elveszítjük részeinket, jót és rosszat, mert csak a halál jelenti azt, hogy újjászületgetünk.”

A „168 Óra” hatalmas példányszámban fogyott. A címlapján öt arcképpel. Fölül Csúcs és P. Szabó, alattuk Rapcsányi László, Boross Péter és Osgyáni Csaba, aki helyembe lépett. Engem visszafokoztak olvasószerkesztővé. Munkám alig volt. Osgyáni képe tévedés volt, ő egy karakán, szűkszavú, de tehetséges szerkesztő volt, ráadásul rendszerfüggetlen jóbarátom. Ő nagyon karakánul viselkedett velem. Megvitattuk, hogyan viseljük az új helyzetet. A HELSINKI WATCH és a HUMAN RIGHT WATCH nyílt levele, melyet a „168 Óra” március 8-i száma is közölt, nyomatékosan felhívta Boross figyelmét: „Állítsa vissza az MR és MTV anyagi és szerkesztői függetlenségét, és biztosítsa, hogy a választási kampány során minden politikai párt kiegyensúlyozott szerepet kapjon a médiák hírműsoraiban.”

Mivel az MDF vezetése már bedobta a törülközőt, fittyet hányt rá. Ott maradt barátaim közül Rékai Gábor sokat segített a PAF élén. Ocsovai Gábor baráti segítséget nyújtott, sokat beszélgettünk, valóságos pszichoterápiát folytatott. A rádiósok nagy része rokonszenvezett utolsó harcaimmal, így minden műhelyben jó szívvel láttak.

Amikor a Novotelből Teller eljött ebédelni, a Palutyai-írást olvasva elégedett volt. Tudtam, hogy Bush magyar meghívása közeleg, s Rice-től telefonon azt is megtudtam, hogy mindketten jönnek, készülődnek az útra. Tellert megkérdeztem, nem jön-e ő is vele. Azt mondta, hogy Busht nagyra becsüli, de nem áll oly közel hozzá, mint Reaganhez, s hogy lesz neki épp elég dolga Magyarországon, mert több kínos kérdést kell megvitatnia. Rice azonban itt lesz. Az iraki háborút – velem ellentétben – helyeselte, be kívánta venni azt a mesét, hogy Kuwait lerohanása Szaddam részéről azért történhetett meg, mert atombombát készül bevetni. Én azzal érveltem, hogy a reaktort egy izraeli légi csapás megsemmisítette, csakúgy mint később Szíriában. Azóta azt is tudom, hogy Iránra is ez a sors várhat. Ő kötötte az ebet a karóhoz, hogy a CIA szerint földalatti reaktorok vannak. Sőt, erősítette, hogy nem véletlen, hogy Tony Blair is beavatkozott az angolokkal. Szerinte a kiváló brit titkosszolgálat hasonló adatokat kapott. Nem kívántam tovább vitázni, csak azt kérdeztem: vajon a MOSZAD miért nem erősítette meg a földalatti adatokat. Ugyanis rádióhidas társamtól, Lampel Lapid Tamástól, aki már politikai szerepet vállalt, azt az információt kaptam Slomó Marom izraeli követen át, hogy ez szerintük mese habbal. Ők lebombázták, ami a föld felett volt, alatta nincs semmi. Kiderült, hogy a háború vaklármára indult, s hogy ez

egy újabb Korea vagy Vietnam. Mindenesetre két dologra jól emlékszem, Teller Gellért-beli lakosztályát Antall éjjel-nappal őriztette, oda csak Teller engedélyére lehetett bejutni. A két örrel hamar összebarátkoztam, mert kaptak tőlünk egy-egy dedikált közös könyvet, s Teller tanácsomra 100-100 dollár borraivalóval lepte meg őket.

Az is meglepő volt számomra, hogy amikor az MTA szállásán lakott, átmentünk ebédelni a közeli „Régi Országház” étterembe. Teller fizette az ebédet, de kártyája ismeretlen volt. Csak az Átriumban fogadták el az aranykártyát fizetségként, ám a főnök hozta vissza a számlát a főpincér helyett. Arról érdeklődött, hogy ekkora óriás fedezetű kártya hogy létezhet? Teller azt mondta, hogy az USA hadügyminiszterétől kapta. A „Régi Országházban” Teller nekem adta tárcáját, hogy fizessek. Én 15% borraivalót adtam, mert az ebéd osztályon felüli volt. De utána megkérdeztem, miért nem ő maga fizetett? Azt felelte, hogy ő 12-es régi angol számrendszerben számol. „A piszkos 12” c. filmet nézve rájöttem, hogy eredeti címe: „The Dirty Dozen” volt, ami magyarul sokkal inkább a „Piszkos Tucatnak” felelne meg. (Azóta sok fals, kiszínezett fordítással találkoztam. Legszebb példám a „Man” (Ember) c. film volt, amit magyarra így fordítottak: „Ki a tökös legény?” Rossz vicc, de kiváló cím.)

Visszatérve a haláltáncát lejtő rádióhoz. Teller felajánlotta, hogy legyek a Hoover „magyar szeme”. Én vállaltam, hogy esemény után küldök egy elemzést, hisz Hárs István mellett erre nagyobb időm volt. Ő viszont küldetett vagy 10 db HOOVER feliratos üres lapot, ami hamar elfogyott, így másoltatnom kellett. Így jelentéseimet elsőként Teller olvasta el, majd továbbadta a közép-kelet-európai csoportnak. Így szinkronban maradt velem és az itthon történtek szomorúságával. A biztonságpolitikai világkongresszuson kemény vitákba bonyolódott a reaktorok kapcsán, így Marx György kezdeményezésére összehoztunk egy találkozót Czeizel Endrével, a genetikus utóhatások ügyében. Hosszan beszélgettek egymással. Így Teller Palugyai kérdésére azt felelte: „A sajtónak a félelem jobb szenzáció, mint a biztonság. Erről a témáról világszerte túlzásba esnek. Sokan rettegnek például a volt Szovjetunióból terjedő rádióaktivitástól. Nagy biztonsággal lehet mondani, hogy emberéletben a hajdani szovjet határokon belül a baleset következtében nem esett kár. Hulladékok pedig nincsenek, csupán felhasználható termékek vannak, amelyeket többek között orvosi célokra használni is kell.” Azután rám nézett: a jelenlévő persze kivétel.

Teller és Szász Tamás az OPNI-ban is segített. Szász saját nevének kiváltott egy „Euforin” nevű, Amerikában törzskönyvezett gyógyszert. Futárpostás hozta fel a Nyék útra, ahol először feküdtem '96-ban. Teller sk. kezével csomagolta, s azt írta, ha bevenni kívánom, hagyjam el az összes többi gyógyszert, éhgyomorral vegyek be reggel egyet, attól megtisztulok, majd másnap reggel még egyet, az varázslatosan talpra állít. Ilyenkor kéredzkedtem el Szádóczky Erikától. De erről majd a következőkben. Ide kívánczik még, hogy Julianna Geran Pilon, a National Forum Found elnöke elküldte új címüket: 511 C Street N. E. Washington D. C. 20.002. Felhívtam a (202) 543-3515 számon. Beszámolt róla, eddigi ösztöndíjasaim jól szerepeltek: Domány András szorgalmával, Ocsovai vele született tehetségével, szorgalmával, Szénási – aki gyakran lógott – kiváló intuitívásával és arab tudásával vitte a pálmát. Újabb neveket kért. Ám hiába kérleltem egykori jó barátomat, Kondor Katit az új rádióelnököt, hogy ez óriási lehetőség, eleinte meghallgatott, de a FIDESZ mellé szegődött, s a hatalom rengeteget ártott neki és a rádiónak. Az örök titkárszolga, Obsina Bélához utasított, aki elhárította a kérésemet. Zsákutca volt, mint az egész további rádiózás.

Tellert magyarországi útjai éltették. Többek között, amikor Csoóri Sándor meghívta a Magyarok Világszövetsége ülésére. A Magyar Kultúra Alapítvány referense, E. Szilaveczy Csilla tartott kézből mindent, a Szentháromság tér 6-ból. Ha bármilyen kérése volt Tellernek, hozzá fordulhattam, mert ő mindent teljesített. Igen furcsa látvány volt Tőkés Lászlót, Tellert és Beer Ivánt, a Mazsihisz alelnökét, a Magyarországi Holocaust Emlékbizottság reprezentánsát egy asztal körül látni. Hála Csoóri Sándor igyekezetének, végül összehangolta egyetlen alkalomra a társaságot. Tellert nagyon felélénkítette a dolog, meghívott a Hilton-beli lakosztályába, ahol nem tudván feldolgozni a történeteket a minibárból sokat ittam, Teller elszenderült, ő az alvásba menekült, megrázta az élmény, én sajnos az alkoholba, úgyhogy Anikó taxival vitt haza. Utána az OPNI következett. 1996 februárját írtuk.

Akkor már tudatában voltam az elméletnek az elmebetegségekre vonatkozóan. A dinamikus pszichiátria gyakorlatát is láttam Bernben Kurt Theodor Oehler klinikáján. Az interut ing. Dr. Franz Vass (Vass Ferenc) logánói barátom tolmácsolta, de másodszor is eljött, mert Feri bácsit minden érdekelt. Egészen más módszereket használtak terápiás segítségként Oehlerék, mint amit később az OPNI-ban. Pedig a két ház (a

Nyéki úti részt értve) és a kert teljesen hasonló volt. Mi több, a betegek is. Oehlerék mindenkit kezeltek, aki meg tudta fizetni. Egy jó részük hegyi pásztor volt vagy gazdasági munkás, alig akadt hivatalnok s értelmiségi csak elvétve.

Ennek ellenére Feri bá lefordított néhány betegfelvételi lapot, s a hozzájuk tartozó zárójelentést. A felvétel sokaknál hasonló volt az enyémhez: depresszió leggyakrabban, de jó néhány mániás depressziós (bipoláris) személyt is kezeltek. Visszaesést egyszer sem regisztráltak. Teljes gyógyulást igen, bár többen jártak vissza kontrollra.

Befekvésem előtt három tapasztalatom volt. Fótiné gimnáziumi tanárnőt (Orosházáról került be) gyakran látogattam az OPNI-ban. Ő mániás állapotban volt, folyton szerveztetni próbált velem irracionális dolgokat, de az elég volt, hogy valaki meghallgatja. Őt inzulinsokkal kezelték, elbocsátva hamar meghalt. Másik személy első feleségem, Varga Éva volt. Csinos, finom, művelt asszony. Ő depressziós volt súlyosan. A sokk rám nagyobb sokkhatással járt, mint nála. Elfeledte, hogy beadta a válókeresetet közös megegyezéssel, meg volt győződve, hogy még a feleségem, pedig 1971 tavaszán kirúgott a törökbálinti házból, én pedig nagymamámhoz költöztem könyveimmel, a Lenhossék utca 30-ba. Ő egy szép napon két kofferrel becsöngetett. Mivel egyedül voltam s hivatalos válóper nem volt, házasságunk legszebb napjait éltük. Ő főzött rám, míg a rádióban dolgoztam, s igazán felszabadultan akkor szeretkeztünk gátlások nélkül. Ám hamar visszaesett, s '75-ben öngyilkos lett. '72-ben a válóperi döntés érvénybe lépett, s az egyházi kötelék alól is föloldozott a tett. A 3. esetet a Kút völgyben kezelték, dr. Kiss Kálmánt, elnökhelyettesünket. A módszerek ott is eltértek az OPNI-étól. Egy pszichológus is állandóan foglalkozott vele. Ez a 70-es évek elején volt. Én akkor költöztem át elnöki tanácsadóként a vele szemben lévő szobáskába. Sok-sok közös témánk volt a rádión kívül is. Neki is két lánya volt, a Scheiberhez egyszerre jártunk héberre. A felesége is felhívott, hogy jólesnek a látogatások. Ez '74-ben történt. Alkoholpanaszokkal és enyhe depresszióval kezelték, három hét alatt meggyógyították, bár utána is láttam mérsékelt alkoholfogyasztást. A pálinka volt a kedvence. A benne lévő feszültség fő forrása az volt, amit reggelente 2 cent barackkal oldott, hogy debreceni kálvinista lévén magára kellett erőltetnie a marxista kényszerzubbonyt. Ezt a feszültsége végül a görög nyelv tökéletesítése és a héberben való elmélyülés kompenzálta, így már nem kívánta a két centet sem. Nagyon

mély barátság fűzött össze vele nyugdíjazásáig. Temetésére rádiós alig jött ki. Novotny Zoltán mondott egy gyönyörű gyászbeszédet s Hárs István elnök és jómagam családjával s jó pár zenekari taggal, meg a zenei főszerkesztő Petur Györggyel és feleségével kísértük el a sírhoz, amit egy kálvinista pap szentelt be.

Az OPNI-ba való bevonulásom előtti éjszaka felhívtam Tellert a 9 órás időkülönbség miatt. Azt mondta, hogy bármilyen gyógyszert megszerez, ha kell, még ha itt nem ismerik. Azt feleltem, köszönöm, de forduljon előtte Szász Tamáshoz. Lediktáltam minden hozzáférhetőségét. Azután még azt tanácsolta, „hinned kell valamiben, hogy meggyógyulj!” Utána számot vetettem: a kommunizmus egy későbbi mennyországot ígér, amely talán sosem jön el? A vallások szerint a mennybe jutsz, ha a Tízparancsolat szerint élsz, mert Jézus érted halt kereszthalált, hogy megváltsa az emberiséget (ez eddig nem jött be, gondoltam), még talán a leghihetőbb a zsidó hit, hogy „Jézus egyszer eljövend ítélni eleveneket és holtakat”. Ez tűnt a legbiztosabbnak, meg a dédanyámtól örökölt keresztfa, amely pár száz éves, mert ő a nagymamától kapta, de foszforos sebei ma is világítanak éjszaka, ha eloltom a villanyt. Így hát a magyar pszichiátria iránti óriási szkepszissel, de ezzel a hittel megáldva mentünk be Anikóval az OPNI-ba.

Dr. Buda Béla barátommal is szót váltottam előtte, aki Günter Ammon és a Szász Tamás interjúkat kommentálta a műsorba. Kiváló elméleti ember volt. Ő azt mondta: „László, az ún. átlagbetegek 80-90%-a gyógyulva távozik. Te nagyon nehéz eset leszel, részben örök nyugtalanságod, részben elméleti felkészültséged miatt, de jól jegyezd meg, a gyakorlat egészen más!” Kurt Theodor Oehlerre hivatkoztam, akinek ő írt ajánlólevelet. Így reagált: „Hát próbálj befeküdni hozzá, angolul jól kommunikálsz!” Tudta, hogy anyagilag nem bírnám, de bent létem alatt reám se nézett. Utólag elnézést kért, amikor gyógyulva 2000-ben dr. Funktól gyógyultan távoztam. Azóta kicsit neheztelek rá. Vajon miért nem küldött rögtön hozzá?

Hála, dr. Funk gyógyításában megeltem Szondi Lipót emlékét, aki a kezelésemet is prejudikálta. Funk két klinikai pszichológusa talán épp annyit segített, mint a gyógyszer. Napjainkig havonta egyszer eljárak hozzá kontrollbeszélgetésekre.

Érdekes és említésre méltó, hogy egész életemen át versidézetek jártak a fejemben, az Aeneis néhány sora latinul, Babits zseniális fordítása, amely latinul így:

*„Stabat mater dolorosa,
Iuxta crucem lacrimosa
Dum pendebat filius,
Cuius animam gementem,
Constrictatam et dolentem
Pertransivit gladius”*

Magyarul így hangzik:

*„Áll az anya keservében,
Kínnal a kereszt tövében,
Melyen függött szent fia.
Kinek megtört, s jajjal tellett
Szívét kemény kardnak kellett
Búsan általjárnia”*

De főként két Villon-idézet, Faludy György átköltésében:

Avicennától:

*„A bolygótól, mely fényét szórja fenn
a sár titkáig, mit nem lát szem:
kezem között minden csomó kibomlott,
Csupán a LÉT mestercsomója nem.”*

Villontól:

*„Bűnösök voltunk mindahányan,
S az évek szálltak, mint a percek,
Véred kiomló harmatával
Irgalmazz nekünk Jézus herceg”*

Ezen örök sorok, melyek halálomig elkísérnek, mint apámat is, kitől tanultam volt.

Minél unalmasabb, annál érdekesebb

Teller tanácsa a hitről nem volt feloldható hirtelen spekulációval, sem lírával. Ő maga mondta egy interjúban („A biztonság bizonytalansága”, 167. o.). „Erre a nehéz elképzelésre – túlvilág, Isten – több válaszom van. Én zsidó vagyok. A zsidó vallásban a túlvilágnak nincs praktikus szerepe. A zsidó vallás azt mondja: higgyél Istenben, de ne beszélj Istenről, de tedd meg Isten akaratát. És az Isten akarata az, hogy a helyeset tedd. A zsidó valláson belüli persze nagy különbségek vannak, hogyan kell a törvényeket értelmezni. De hogy van-e Isten vagy hogy van-e túlvilág, NEM, csak abban, hogy a törvényeknek esetről esetre mi az értelme. E vallásban nincsenek szentek, de vannak emberek, akik az igaz, a helyes cselekedetet gyakorolják.

A munkám egy tudós munkája volt. És egy tudósnek nem dolga, hogy arról beszéljen, amit nem ért teljesen. Ha van valami, amit nem értettem, az a Jóisten. De most a dolog lényegéhez akarok hozzászólni. Jó azt hinni, hogy van egy gondviselő Isten, aki mindenütt ott van, aki mindenkinek, még annak is, ami úgy látszik, teljesen értelmetlen és kegyetlen, valamilyen módon értelmet ad, aki az embert támogatja, s akinek birodalmába halhatatlanul bejuthatunk. Én pontosan tudom, hogy ezt jó hinni, mint az emberek milliárdjai. ÉN PONTOSAN KÉT DOLOGBAN HISZEK, és ez a kettő bizonyos szempontból ellentétes. Mindenekelőtt a TUDÁSBAN, a tudás korlátlan növekedésében. ABBAN HISZEK, HOGY A TUDÁS JÓ, hogy a TUDÁST mindenki mással titoktartás nélkül kell művelni, mert ez az, ami megkülönböztet a többi élőlénytől. EBBEN ABSZOLÚT MÓDON HISZEK. A MÁSIK: ÉRZELMEIM IS VANNAK. De attól, hogy valamiről tudom, hogy JÓ, MÉG NEM ÉRZEM. Helytelen az a puritán mondás, hogy az ész azt mondja, tehát EZT KELL, hogy TEGYEM. Az érzelmeknek sem szabad befolyásolni az ember esztét. Szükséges, hogy harmónia legyen az érzések és az ész között. Világos, hogy az embernek két pólusa van: az agya és a szíve. Ez valami, amit nagyapámtól hallottam Magyarországon. 16 éves lehettem. ÉN HISZEK A FEJEMBEN ÉS A SZÍVEMBEN, ÉS HISZEM, HOGY EGYÜTT TUDNAK MŰKÖDNI. EZ AZ ÉN ÉLETFILOZÓFIÁM! A pesszimista olyan ember, akinek mindig igaza van, de nincs öröme benne. Az optimista viszont

olyan, aki mindig bizonytalannak hiszi a jövőt. Én azt mondom, az embernek kötelessége, hogy optimista legyen. Mert ha azt képzelem, hogy bizonytalan a jövő, akkor úgy fog cselekedni, hogy a jövő jobb legyen. Kérem, Laci, én optimista vagyok. Sajnos nem minden percben. Mégis a jövőt úgy nézem, mint nyersanyagot, amiből valamit teremteni kell” – tette hozzá.

Eltöprengtem a vallásfilozófián is, amelynek két markáns vonulata van. Erre kiváló professzorom, Munkácsy Gyula tanított. Szerencsémre a klasszikus görög filozófiát SIMON ENDRE tanította. (Áldassék érte az emléke!) A dogmatikus vonal Arisztotelésztől indul, Szent Tamás Isten-bizonyítékán át az ún. ma is uralkodó „Neotomizmusig”. A másik dialektikus vonal Platontól indul s Szent Ágostonon át Teilhard de CHARDIN-en át (1881–1955) KARK RAHNERIG tart, az „anonim kereszténység tanáig”. Az előbbit kegyeibe fogadta a Vatikán Hittani Kongregációja, amelynek egykori vezetője a mai pápa volt. A Szent Tamás-féle Isten-bizonyítékokkal szemben volt egy ún. ONTOLÓGIAI ISTEN-BIZONYÍTÉK is. Alapjait Canterbury Anselm így foglalta össze: Isten olyan lényt jelöl, akinél nagyobb gondolni sem lehet. Az azonban, hogy nagyobb, nem gondolható, nemcsak az értelemben létezik, hanem a valóságban is léteznie kell, mert különben ha nem a legnagyobb lenne, hiszen, ami a valóságban van, nagyobb, mint az lenne, ami az értelemben létezik. Ezért az olyan lény, amelynél nagyobb nem gondolható, fogalmában szükségképpen benne van a létezés lényege is. Tehát Istennek létezni kell. Ekkor döntöttem a beszélgetésről, amely a „Vigiliában” megjelent. Summa summárum, magamnak be kellett vallanom, önmagam cáfolva, hogy dupla kétellyel vonultam be az OPNI-ba.

Kétségeimet csak tetézte, hogy többször hallgattam egy furcsa adót, amely RADIO IBRA néven azonosította magát. Valamely skandináv országban működött. Igaz hittérítő, pánteista állomás volt, amely adott egy hasznos nevet és címet: REZEK ROMÁN, Brazília, Szent Imre Kollégium. Nos, ez a szerzetes Teilhard de Chardien minden művét lefordította magyarra. Levelezni kezdtünk, s az összes fordítását elküldte, jóval a hazai megjelenés előtt. Ezt olvasgatva elcsodálkoztam, hogy Chardin világának kulcsát a fejlődés értelmezése adja: mindent organikusan lát, számára minden „genezis”: fejlődő teremtés. „A világfolyamat lényegében egyesülés. A sokszerű egyre inkább összpontosul, egyre összetettebb lesz.” Ezt paleontológiai érvekkel

támasztja alá. AZ „EMBERI JELENSÉG” c. remekművében Szent Ágoston szerint a teremtés Isten tette. Teilhard, amikor a végső fejlődés magyarázatát keresi, az Omega pontban jelöli meg a világfejlődés „mozgatóját”. Az OMEGA nem más, mint a megtestesült IGE, aki által és akiért minden lett. Ez a konvergencia az igazság kritériuma lesz számára. – Elhatároztam hát, ha Munkácsy Gyula nem hozza szóba, mert Lukács József biztosan nem teszi, én bizony bedobom a kérdést, hogy provokáljak. Szerencsére nem csalódtam, Munkácsy szóba hozta...

Ez az interjú a „Világosság” c. folyóiratban jelent meg 1984 októberében. Szereplői közül a kiváló, óriási tudással bíró Munkácsy Gyula középkori filozófiaóráira, az ELTE BTK-ra még a teológiát tanulók is átjártak. Jegyzetet sajnos nem írt. Lukács József akadémikus politikailag volt megbízható. E számban publikált még Aczél György, Tőkei Ferenc és Almási Miklós („A látszat valósága” szerzője).

Hit és tudás

Rádióbeszélgetés. A mikrofonnál Lukács József és Munkácsy Gyula. A szerkesztő-riporter Zeley László

Z. L.: Pál apostol írja a korintusiakhoz intézett első levelében: „Lerontom a bölcsnek bölcsességét, s az okosok okosságát meghiúsítom. Hol marad a bölcs? Hol az írástudó? Hol az e világi tudás szószólója? Nem megmutatta Isten, hogy a világ bölcsessége balgaság?” Ezzel az idézettel indíthatjuk beszélgetésünket a hit és tudás viszonyáról, illetve a hit olyan jellegzetességeiről, amelyek a tudomány és a technika korában gyökereznek, át- meg átszöve a köznapi tudatot éppúgy, mint a nem-marxista filozófiát és teológiát. Vágjunk mindjárt a közepébe: milyen forrásokból táplálkozik a hit napjainkban, amikor a tudás egyre nagyobb részét hódítja meg a valóságnak?

L. J.: A közhiedelemmel ellentétben a mindennapok gyakorlatában érvényesülő tudás és technika nem zárja ki a köznapi életben, a köznapi gondolkodásban a hit jelenlétét. Mindnyájan szoktunk beszélni hitről olyan értelemben, hogy valamely valószínű véleményt nyilvánítunk valamilyen összefüggésnek az igazságáról, esetleg

tévességéről. Hiszem, hogy X. Y. jól fog vizsgázni, vagyis azt állítom, hogy ez valószínűleg így lesz, s noha azt megfelelően bizonyítani nem tudom, annyi bizonyos, hogy felkészült erre a vizsgára és az objektív körülmények is olyanok, hogy jól fog vizsgázni. Tehát a hit egy összefüggés igazságának, vagy egy magatartás helyességének egyfajta valószínűségét fejezi ki. Ugyanakkor ez a köznapi értelemben vett hit előfeltételezi, hogy az igazság valamilyen módon mégis kideríthető, hogy a hitszerűség valamilyen módon mégis kontrollálható.

Z. L.: Ha jól értettem, akkor a hit jellegű megnyilvánulások a köznapokban olyan előfeltevést, úgy is mondhatnám, hipotézist mondanak ki valamiről, amelyet azután a gyakorlat vagy igazol, vagy nem igazol.

L. J.: Igen, a köznapi értelemben vett hit Janus-arcú jelenség: benne rejlik a lehetőség, hogy megalapozódva tudássá – meggyőződéssé, felismert igazsággá, tudományos elméletté váljék. – Ugyanakkor a hit magába foglalhat egy másik lehetőséget is (erre a későbbiekben fogunk ki térni), azt, hogy összekapcsolódjék a végső kérdésekre vonatkozó elméleti tudás megszerzhetetlenségének, elsajátíthatatlanságának a jegyeivel, éppen a vallásos hitben.

Mindez azt is jelenti, hogy nem lehet arról beszélni, hogy a tudomány és a technika előrehaladásával kiküszöbölhető volna a mindennapi életből a hit, sőt, talán azt is hozzátehetnénk, hogy minél több közvetítés lép fel köztünk és a külső világ között, mennél bonyolultabbak ezek az összefüggések – és világos, hogy a fejlődés ezeket a közvetítéseket csak gazdagítja –, szükségképpen annál szélesebb, annál átfogóbb lesz az a szféra, amelyben tudományos értelemben nem hatolhatunk minden egyes összefüggés mélyére.

Z. L.: Amikor azt a szót kiejtjük, hogy hit, a köznapokban is, akkor igen kevésbé gondolunk a hitnek erre az értelmezésére, erre a megnyilvánulására. Sokkal inkább a vallásos hit jut az eszünkbe róla. Mi a különbség tehát a köznapi értelemben felfogott hit és a vallásos hit között?

L. J.: Mielőtt erre rátérnék, néhány szót arról is szólnék, hogyan viszonylik ehhez a köznapi értelemben vett hithez a tudomány és a tudományban meglévő hitszerűség. Megint csak a közhiedelemmel ellentétben: a tudományban is jelen van bizonyosfajta hit; a tudománynak az az alaptendenciája, hogy elszakadjon a köznapi hittől, de

ugyanakkor maga sem nélkülözhet hitszerű mozgásformákat, amelyekhez azonban nagyon sajátos módon viszonyul. Hogy most egyetlen példát mondjak: fontos és tudományelméletileg is nagyon lényeges kérdéseket vet fel a hipotézis problémája a tudományban. Tudományos hipotézisen olyan feltevést szoktunk érteni, amelynek a közvetlen empirikus vagy racionális igazolására az adott feltételek közt még nincsen mód. Az ilyen hipotézishez, ha úgy tetszik, mi bizonyos értelemben még hitszerűen viszonyulunk. Nos, ezek a hipotézisek – éppen azért, mert az ember tudja róluk, hogy hipotézisek, éppen azért, mert ezekhez nem öntudatlanul viszonyul, hanem éppenséggel tudatosítja magában azt, hogy itt olyasvalamiről van szó, ami még igazolásra vár –, tehát e hipotézisek provokálják az emberi megismerést, fölhívják az embert arra, hogy alátámassza vagy netán megcáfolja őket, és ezáltal válnak a tudományos megismerés hajtóerejévé.

Z. L.: Világos tehát, hogy a hitszerűség megnyilvánulásaival, ill. magával a hittel éppúgy találkozunk a köznap életben, mint ahogy a tudományokban, a hipotézisek formájában. Azt javaslom, most lépünk tovább, és vonjuk meg a különbséget általában a hit és a vallásos hit között.

L. J.: Nagyon röviden és sommásan – és talán nem is egészen pontosan – a következő különbségekre utalnék: a köznap életben jelentkező hit a tudás előfokának is fölfogható, a vallásos hit viszont megfordítva, önmagát elvileg magasabb rendűnek tekinti a köznap eszközökkel elérhető tudásnál. A tudás legmagasabb fokának tekinti önmagát, és ezt akkora érzelmi nyomatékkal hangsúlyozza, hogy ha sok mindenhez kérdőjeleket enged is tenni, ezt az egyet nem hagyja meg kérdőjelezni. Hogy példát mondjunk, idézzünk fel egy olyan gondolkodásmódot és érzést, mely jól jellemzi a vallásos hit természetét: hiszek abban, hogy a halál után valahogyan folytatódnia kell az életnek, annak ellenére, hogy ez ésszel nem látható be, nem igazolható – és azért hiszek ebben, mert úgy érzem, hogy kell valaminek történnie azután is, hogy meghaltam, mert nem tudok belenyugodni létem végességébe és abba sem, hogy amit teszek, az velem együtt eltűnik. Tehát úgy hiszem – és itt az érzelmen nagyon erős hangsúly van –, hogy valaminek történnie kell annak érdekében, hogy elégtételt kapjak életem végességéért, hogy jutalmat kapjak azért, hogy erényes voltam és mégis szenvednem kellett, vagy hogy büntetést kapjanak mások, ha bűnösök voltak és mégis

jól ment nekik az életben. Tehát azt mondhatnám – hogy most már saját nevemben beszéljek –, hogy itt végeredményben érzélem-szülte elégtételről van szó a megsértett és e világban korrigálhatatlannak érzett igazságérzettel szemben; ezt végső soron nem lehet bizonyítani, de nem is szorul bizonyításra. Ugyanakkor sajátos jellemzője a vallásos gondolkodásmódnak, hogy valamilyen magyarázatot mégis csak nyújt erre a kérdésre, amelyet az életben megoldhatatlannak tekint. Ha pedig vallástörténetileg körültekintünk, megvizsgáljuk a halál utáni élet kérdésére adott különböző válaszokat, akkor azt is találjuk, hogy ez nem minden vallásban van így. A görögöknél pl. a halál utáni lét egyáltalában nem jelentett valamilyen túlvilági jóvátételt, a buddhizmus bizonyos formái pedig éppenséggel a lét kialvását, a nirvánát tekintik az ideális állapotnak, éppen nem a létnek a halál utáni meghosszabbítását.

M. Gy.: A mai korban bizonyos filozófusok, így pl. az egzisztencialisták, vallásosak, vagy kevésbé vallásosak, ehhez a kérdéshez nagyon sajátosan nyúlnak hozzá. Heidegger azt mondja, hogy életünk tulajdonképpen nem más, mint a halálra-való létezés, a halálért-való létezés. Jaspers a következő gondolatmenetet kínálja: felveti egy helyen azt a kérdést, hogy Giordano Bruno tulajdonképpen miért halt meg. És erre azt a sajátos választ adja, hogy Giordano Bruno tulajdonképpen nem a tudományért halt meg, nem is az emberiségért halt meg, nem valamilyen heroikus emberi értékért, az élet értékeiért vállalt halál volt ez, hanem a halált önmagáért választotta. Úgy tűnik, hogy ez a fajta szemlélet az, amivel nem lehet egyetérteni. Nem lehet egyetérteni sem azzal, hogy a halálhoz ne lenne viszonyunk, sem pedig azzal, hogy a halálhoz csak ez a viszonyunk lehet. Azt hiszem, hogy a mi mai, mondhatnám marxista megközelítési módunk ehhez a problémához talán pontosan a fordított lehet. Az ember úgy viszonyul a halálhoz, ahogyan az életéhez viszonyul.

Z. L.: Azt hiszem, hogy itt beszélgetésünket átvihetjük egy újabb gondolatkörbe, mintán beszéltünk az érzelmi alapú, hitjellegű megnyilvánulásokról. A tudomány a XX. században rengeteg olyan dolgot produkál, amivel az egyháznak, ill. a filozófusoknak szembe kellett nézniük valamilyen módon. Vajon a jelenlegi teológiai irányzatok fölvetik-e ezt a kérdést, és hogy vetik föl?

M. Gy.: Kezdjük rögtön néhány példával. Az egyik példa Teilhard de Chardin. Ő, a tudós, a tudomány problémáját nagyon is lényegessé teszi a hit vonatkozásában.

Mondhatnám, szinte grandiózus méretű kísérlet az övé, hogy megszüntesse a tudás és a hit közötti hasadékat, hogy feloldja ezt az ellentmondást, mely megvolt már korábban is, és mely a XX. században még nagyobbra nőtt. Teilhard de Chardin esetében az a sajátos, hogy a korábbi hasonló törekvésekhez viszonyítva megpróbál nagyobb jelentőséget adni a tudományos megismerésnek, a XX. századi tudományos gondolkozásnak. Minden, amit tudok, mondja, egy nagy világtörténet alfája és omegája között zajlik le, egy kezdet és egy vég között. De magát a kezdetet vagy a végpontot, az alfát vagy az omegát már nem ismerhetem, rájuk legfeljebb csak irányulhat az emberi megismerés, megpróbálhatja őket megragadni, és lehetetlen is, hogy ne törekedjen feléjük. Ám ez az alfa és ez az omega, de kiváltképpen az omega pont, a végkifejlet, nem más, mint az istennel való, racionálisan már ki nem meríthető találkozás.

Z. L.: Vajon az alfa és omega közé ő be tudta építeni az általa ismert tudományos vívmányokat? Sikerült-e ezt neki?

M. Gy.: Bizonyos tekintetben igen. Így pl. ezelőtt jó pár évtizeddel a katolikus gondolatvilágban nehezen kapott volna helyet a fejlődés gondolata. Teilhard de Chardin egy alkalmasnak látszó keretet dolgozott ki arra, hogy a katolikus gondolatvilágba bevigye az evolúció gondolatát.

L. J.: Éppen Teilhard példája – aki ahogy mondtad, a legnagyobb erőfeszítést tette annak érdekében, hogy valamilyen módon beépítse a vallásos világnézetbe a tudomány újabb eredményeit – mutatja, hogy miközben a vallás megkísérli meghaladni a mindennapok gondolkodásmódját, bizonyos fokig maga is ennek keretei közt marad. Maradjunk Teilhardnál, aki nem kételkedett az alfa ponttól az omega pont felé történő egyenes irányú mozgásban, amelyet alapvetőnek tekint. Ha az ember azt nézi, milyen mélyen gyökerezik a mindennapok gondolkodásmódjában ez a fajta mentalitás, mely a céltételezést veszi oknak, végpontnak és kiindulópontnak, akkor az ember megérti, hogy végeredményben itt miről van szó. Teilhard ugyan megpróbál elszakadni a mindennapok emberi gondolkodásmódjától, de gondolkodásmódját korlátozza egy jellegzetesen emberi attitűd. Félreértés ne essék: az emberi attitűdnek óriási jelentőséget tulajdonítunk, de úgy fölfogni a kozmosz történetét, az egész világmindenség történetét, ahogyan saját célszerű tevékenységünket, amely az Univerzumot tekintve mégiscsak esetleges, akcidenstevékenység, a vallás és minden teológia olyan szer-

kezetéről árulkodik, amely a köznapok, úgy mondhatnánk: antropomorfizmusával nagyon közvetlen rokonságban van.

Z. L.: A Teilhard-féle kísérlet, azt hiszem, csak egy volt azok sorában, amelyek a XX. században szembenéztek a tudomány eredményeivel. – Van egy ilyen kifejezés: „válságteológia”. Mit fejez ez ki?

M. Gy.: A válságteológia nem egy áramlat, nem egy iskola, hanem inkább azt mondanám, egy szemléleti mód, egy beállítottság, egy vallásos attitűd. Nem a mi szóhasználatunkban keletkezett kifejezés, teológusok alkalmazzák önreflexióként önmagukra, a vallás saját filozófiai öntudata fejeződik ki bizonyos helyzetben. A válságteológia különböző képviselői inkább arra az álláspontra helyezkednek, hogy megpróbálják elhatárolni egymástól a tudást és a hitet, hogy így vegyék elejét lehetséges összeütközéseiknek. A kettős igazság elvének nevezhetnénk ezt, ami nagyon régi gondolat a teológia és a filozófia történetében, kísérlet arra, hogy a tudást és a hitet most úgy egyeztessék össze, hogy radikálisan különválasztják őket. Tehát egyszerűen megszüntetik az érintkezési felületeket.

Z. L.: Itt csak egy dolgot nem értek. Az egyháznak vannak ún. istenbizonyítékai, amelyek mint mondják, természettudományos alapokra támaszkodnak. Ezek a racionális istenbizonyítékok. Itt érzek valamilyen következetlenséget. Egyfelől a hit és a tudás teljes kettéválasztása, ugyanakkor pedig racionális tudással megalapozott istenbizonyítékok?

M. Gy.: A kettős igazság elvét valló teológusok nagyobb része nem is törekszik arra, hogy racionalizálja magát a kinyilatkoztatott igazságot, a hit igazságát. Hanem az emberi belső érzelmi igényre apellál, és a vallásosságot nem egy rációval előkészítendő állapotnak látja, hanem egy önállóan felfogott vallási-érzelmi szükségletnek.

Z. L.: Tehát valamiféle belső vallásosság?

M. Gy.: Belső vallásosságnak fogja fel a vallás lényegét, és ezért tulajdonképpen lényegtelennek látja isten bizonyíthatóságának a problémáját. Most ide kívánczik egy másik megjegyzés. Nagyon sokféle istenbizonyítás jött létre a keresztény gondolkodás történetében. Igen érdekes meg figyelni, hogy ezek az istenbizonyítások kb. mikor jöttek létre, milyen körülmények között, és milyen visszhangot kaptak.

Z. L.: Mikor kezdődött egyáltalán a történetük?

M. Gy.: *Elég nehéz pontos határvonalat húzni és megállapítani, mikor merült fel a kereszténységen belül isten bizonyíthatóságának a kérdése. A neotomista irodalom szerint az istenbizonyítások rendszeréről igazán csak a skolasztikától kezdve lehet beszélni. És itt elsősorban Aquinói Tamásra kell utalnunk. Közismert, hogy Aquinói Tamás öt istenérvet dolgozott ki. Ezt megelőzően felveti azt a nagyon érdekes problémát, vajon feltehető-e egyáltalán az értelem eszközeivel az a kérdés, hogy van-e isten. Ez azért nagyon fontos, mert ezzel ellentétben a korábbi évszázadoknak alapvető meggyőződése volt az, hogy van isten, és az igazi kérdés annak az útnak a megtalálása, hogyan jutok hozzá, hogyan tudok felemelkedni hozzá – ahogyan Ágoston mondja: hol van a te istened? Ez az igazi kérdés, nem pedig az, hogy van. Természetesen Aquinói Tamás is hitbizonyosságnak tartja az isten létét, kinyilatkoztatott igazságnak, és ez ennyiben szilárd és megdönthetetlen. Valami azonban történt. A korban történt valami, a keresztény gondolkodás új korszakba lép, olyan korszakba, amelyben megnő a tudás iránti igény.*

Z. L.: Most fordítsunk egyet az idő kerekén. Ma valahogy hasonló problémák érzékelhetők. Nem tudom, helyes-e ez az elgondolás.

M. Gy.: *Azt hiszem, igen, ha elsősorban a neotomista kísérletekre gondolunk. Ez a kérdés azonban visszacsatlakoztathat bennünket ahhoz, hogy hányféle istenbizonyíték van? Gilson, a híres neotomista filozófus például arra az álláspontra helyezkedik, hogy tulajdonképpen nem öt, vagy valahány istenbizonyíték van, hanem mindezen istenbizonyítékok véleménye szerint egyetlenegy istenbizonyítás különböző megnyilvánulásai.*

Z. L.: Melyik ez az egy?

M. Gy.: *Bármelyiket válasszuk is Aquinói Tamás híres érveiből, akár a mozgásból, akár az oksági összefüggésből vett érvet, mindegyiknél észrevehetjük azt, hogy két tételből egy ún. következtetést von le. A két tétel közül az első mindig egyértelműen azt igyekszik kifejezni, hogy a valóság, amelyet megfigyelek, amelyet szemlélek, önmagában nem maradhat fenn. Nem létezhet önmagában. Nagyon durván, nagyon röviden kifejezve így szól pl. az egyik érv Aquinói Tamásnál: mindent, ami mozog, valami más mozgat. És ezt, ami mozgat, azt ismét egy másvalami mozgatja. De meddig mehetek e sorban tovább? A második tétel erre vonatkozik, és azt mondja, hogy nem mehetek*

ezen a soron a végtelenségig. A két tétel összekapcsolásából logikusan adódik a következtetés: ha nem mehetek a végtelenig, akkor lennie kell egy első mozgatonak, lennie kell egy legelső oknak és ez az első mozgató: isten. Csakhogy Aquinói Tamás, aki nagyon finoman és cizelláltan bontakoztatta ki érvrendszerét, úgyszólván rögtön megkapta a kortársi kritikát. És az istenérvek egész rendszere, sőt maga az alapgondolat: lehetséges-e és szükséges-e istent bizonyítani, komoly teológiai vitatéma maradt mindmáig. Amikor a neotomizmusról beszélünk, meg lehet említeni annak számos istenbizonyítékát, mint pl. azt a modern fizika eredményeire építő istenérvet, amely a relativitáselmélet bizonyos megállapításaiból indul ki, azokból következtet a teremtett valóság végeességére, hogy egy abszolút teremtőhöz jusson el. Folytathatnánk ezt a sort, de nem ez a feladatunk. Azt viszont észre kell vennünk, hogy ezek az istenérvek logikai szempontból teljesen azonos szerkezetűek a Tamáséival. A neotomista törekvések komoly kritikusai, így pl. Maurice Blondel nem vitatja, hogy ezek az istenérvek logikailag nagyon szigorúak, belülről zártak, sőt egy másik katolikus gondolkodó, Max Scheler azt mondja, hogy ezek az istenbizonyítékok csodálatosan szépek a maguk zártságában és csodálatosan harmonikusak, csakhogy – teszik hozzá mindketten ugyanazt az ellenvetést –, nem másról van itt szó, mint egy előzetes hit-élménynek, egy előzetes hitdöntésnek utólagos logikai formákba öntéséről.

Z. L.: Azt hiszem, most jutottunk beszélgetésünk egyik lényeges pontjához: – hogyan alapozzák meg ma a transzcendenciát, a túlvilágba vetett hitet, az istenbe vetett hitet. Az eddigiek szerint ez két úton történik: egyrészt egy racionális, fizikai – és az elmondott hibákkal és problémákkal bíró – bizonyítéksorban, másrészt ott van megint a közvetlen személyes vallásosság – és azt hiszem, mindkettőtől különböző kísérlet volt a Teilhard de Chardiné.

L. J.: Mi lehet az, ami ebben a kétfajta típusban mégis közös, tehát ami túlmutat ezeken a típusokon, amelyek – jóllehet történelmileg egymástól nagyon is megkülönböztethetők – végeredményben valamennyien a vallásosság ilyen vagy olyan attitűdjét fejezik ki? A transzcendencia végeredményben azt jelenti az ember számára – hogyha most eltekintünk a megjelenési formák különbözőségétől –, hogy az ember úgy érzi e valóságos életében – tehát nemcsak úgy tudja, hanem úgy is érzi –, hogy léteznek a valóságnak olyan szférái, olyan rétegei, amelyek elvileg megragadhatatlanok, elvileg

befolyásolhatatlanok és elvileg megismerhetetlenek. Ugyanakkor a vallásban az a törekvés jut kifejezésre éppen, mert az ember ember, és nem tud belenyugodni ebbe az állapotba –, hogy valamilyen módon mégis birtokba vegye ezt a transzcendenciát. Éppen ennek az elvi befolyásol hatatlanságnak a birtokbavételére, ami nem sikerül ki-elégítően racionális utakon és gyakorlati módokon, szolgál a hit, a vallásos hit mint olyan. Amikor mi tehát egy hívő embernek azt mondjuk, hogy isten léte ellen ilyen meg ilyen racionális bizonyítékok szólhatnak, a hívő ember azt válaszolhatja: neked mindebben igazad lehet, de én éppen azért hiszek, mert van valami, ami ezzel az értelemmel meg nem ragadható többé: én úgy érzem, hogy meg nem ragadható; ami tehát nem kevesebb, mint az értelem, hanem több annál, magasabb rendű annál. Itt visszatértünk egy olyan kiindulópontozhoz, amelyet még a patrisztika idejében egy nagyon érdekes gondolkodó, vagy legalábbis annak a köre hangsúlyozott. Ahhoz, hogy a hit, lényeges tartalmait tekintve éppenséggel azzal azonos, amit racionálisan meg-ragadni nem tudunk, ami abszurdum, Tertullianus híres mondata – vagy a neki tulajdonított híres mondat –: credo quia absurdum est, Hiszem, mert lehetetlen! Ez éppen azt jelenti: azért hiszek valamiben, mert értelmileg, ésszerűen ezt magam nem tudom elsajátítani, magam nem tudom fölfogni. A fiatal Marx doktori disszertációjában tulajdonképpen ehhez a gondolathoz fűzi azt a megjegyzést, hogy a valóságos isten-bizonyítéknak úgy kellene hangzania, hogy mivel a természet rosszul van berendezve, mivel az életben az abszurdum uralkodik, kell lennie istennek. Ez igazában véve a teológia önvallomása. És ha jól meggondoljuk, tényleg erről van szó. Arról, hogy az olyan helyzetben, amely fölött az emberek nem képesek úrrá lenni – és nemcsak, hogy nem képesek, de úgy érzik, hogy elvileg tehetetlenek vele szemben –, végeredményben a hit vigaszához és megoldásához kell hogy nyúljanak. A probléma tehát nem egyszerűen a vallásos hit és a tudás viszonyának kérdése; egy lépéssel tovább kell menni. Igazában az a kérdés, hogy mikor szorítja rá az embereket maga az élet, hogy ilyen módon keressék a megoldást, és hogyan teremthető meg végeredményben egy olyan állapot, amelyben az emberek saját erőikkel és saját eszközeikkel úrrá tudnak lenni, ha nem is abszolút, de a történetileg konkrét célokon és helyzeteken – és ezek a helyzetek a vallás gyakorlati, valóságos forrásai – egy olyan állapot, amelyben az emberek tudatos és tervszerű egyesülésük révén képesek lesznek a kezükben tartani sorsukat.

Még pár szót a filozófiáról: Teller telefonon kérte, hogy a következő interjúra vigyem ki neki az „Államot”. Mivel két ilyen filozófiai mű is létezett: Arisztotelésztől az „Athenaion Plütea” s Platón „Állama” Mátrai László jóvoltából, mindkettőt vittem. Ott mondta el, hogy több tanítványa is van a Közel-Keletről, s Mohamed Reza Pahlavi elűzése után Komeini ajatollah az iszlám felvételére kötelezte az irániakat, melynek lakossága eredetileg perzsa volt. Szerinte Platon az „Államban” ezt szinte előre látta, Iránban is a Forradalmi Gárda megalakulásával és az ott élő amerikaiak blokád alá helyezésével kialakult a Platon-i modell: Örök, Harcosok és Szolgák (sic!). Mintha látta volna a jövőt. Ám akkor már jó néhány tanítványa Iránból elsajátította az atomtechnikát. Így azt mondta, „ha így folyik tovább, s az USA vagy Izrael nem lép közbe, atombombát kell készíteniök.” Igen – vettem közbe – „de a MOSZAD jó pár Iránból származó zsidót toborozhatott.” – Azt kérdeztem, hogy „iráni tanítványaidd között volt-e zsidó?” – „Zsidózni nálunk nem szokás, fogalmam sincs” – felelte.

Nem filozófia ugyan, de sok magyar irodalmat kért. Moldova György szociográfiai ragadták meg a legjobban. Két könyve került az ágya mellé simán aláírva a szerző által: az 1977-ben megjelent „Akit a mozdony füstje megcsapott” (amely vasutas édesapámnak is kedvence volt) és az 1973-ban publikált történelmi regény, „Negyven prédikátor”. Ám a nyughatatlan Teller egy grafológussal elemeztette Moldova aláírását. Nem tudom, milyen eredményt kapott, de még kb. öt könyvét vittem ki neki.

Ami most jön, az krimibe illő: Tellerék házában volt egy platina irídiumból készült „páncélszekrény”. Ezt Teller görög kóddal látta el. Én rábeszéltem '91-ben, amikor velük együtt utaztam ki, hogy kódolja át óhéberre, ami nyelvet épp hogy betűzni tudta. Ám ez elég volt az átkódoláshoz. Ebben rejtette el az SDI összes tervét, köztük George Springer szupergépét, beletéve a visszatéréshez szükséges ötvözet képletét is. Ma műemlékké van nyilvánítva, a néha arra járó Joanne Smith szerint alig látogatják, s lassan romossá válik. Ha egyszer életemben eljutok oda, bizony felbontanám a szekrényt. Ma csak a kódismeret nélkül, legföljebb robbantani lehetne, de nem biztos, hogy felrobbanna... Legföljebb a tartalma ég el.

Teller ugyan a 12-es számrendszert használta, s a Bólyai-Lobacsevszkij geometriát s Irán ügyében is előrelátott, mégis a hagyományos formális logika szerint gondol-

kodott. Filozófia szakon volt egy érdekes tantárgy, az ún. „dialektikus logika”. Erdei László docens tanította, s bár elég érdekes volt, jegyzet hiányában minden órán és szemináriumon páran ott voltunk a Haraszi Miklóssal megfogyatkozó csoportból. Többen azt hittük, Erdei Lászlóné, a Nőszövetség elnöke miatt vannak az órák. Mindaddig, amíg 1988-ban meg nem jelent könyve a Kossuthnál „A dialektikus módszerről” címen. Tellernek vittem egy példányt, de kihúztam belőle a marxista szöveget. Így azután „rákattant” Teller, aki az USA-ban kiadatta, s az egyetemen kötelező volt (Kaliforniai Egyetem). A professzor nagyon hálás volt érte, új távlatokat nyitott neki a Stanfordon, és felhasználta az SDI-utó kutatásaiban. Azt hiszem, gyakorlatilag több hasznát vette, mint bárki a világon.

Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet fogságában

2000 márciusa

1996 februárja és 2000 márciusa között megjártam az OPNI szinte minden osztályát, pont 20 alkalommal feküdtem bent. A zárójelentésbe rendszeresen azt írták: „bipoláris affektív betegség, secunder alkoholizmus”. Dr. Szádóczky Erika főorvos asszony elmondta, hogy a mániás depresszió sok nagy íróra és költőre volt jellemző. Ez nem vigasztalt, mert bő négy éven át ördögi körben forogtam. Teller konzultált dr. Szász Tamással, akit USA-beli utam során Syracuse (NY)-ben is meglátogattam. Ő felírt egy Amerikában törzskönyvezett EUPHORIN nevű gyógyszert, amely hatását tekintve egy igen gyöngye kábítószer volt, mivel két nap szedés után feldobottá – az én esetemben a depresszióból kihozott – tette az embert. Önbecsapás volt, de ahhoz elég volt, hogy hazaengedjenek egy időre. Teljesen bevált Szondi Lipót sorsanalízisének előrejelzése. Családom, feleségem és két lányom toleranciáját azóta is csodálom, s olyan mély büntudat született bennem, amely a sírig elkísér. Otthoni alkoholizálásom kétségbeejtő volt. Hogy ők hogyan viselték, az számomra ma is megmagyarázhatatlan. Ráadásul Anikónak, aki ha tudta, munka után meglátogatott, anyám és húgom részéről csak gyűlölet és szemrehányás jutott. Fő fészke az OPNI-ban a Nyéki út volt, dr. Szádóczky osztálya két középszerű szakorvosnővel s karrierista rezidensek sorával. Egy-egy betegeből lehetett, mint én. Pl. az a fiatalember, aki mint egy náci tiszt órakon át négyzögben lépdeltetett, amíg ki nem dőlt. A befekvések után, ha kihevertem az alkoholelvonás tüneteit, jött a kikérdezés, a gyógyszerre való beállítás, majd a neurológiai vizsgálat. Hamar kívülről tudtam, mikor mit kell tennem állva vagy fekve s mindig sikerem volt (keserű siker). Amikor az orvos a talpamon valamit végighúzott, megkérdeztem: „Nos a Babinszki-reflex milyen?” Ezután következett a szemorvos a nagyépületben, a röntgen, MR, CT és az ultrahang-vizsgálatok, kivétel nélkül negatív eredménnyel. – A tesztekkel már nem álltam ilyen jól. A Rorschach és a Szondi-teszt (utóbbit kívülről tudtam Lipót bácsinál tett látogatásom óta) kiértékeléséből manipulációm okán volt úgy, hogy fél éven belül két pszichológus homlokegyenest más következtetésre jutott. A többször elvégzett IQ megméréstetéseim még nagyobb zavart

okoztak. Otthon elolvastam Kun Miklós és Szegedi Márton szerkesztette: „Az intelligencia mérése” c. könyvét, amely még ’72-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában. Előre tudtam a kérdéseket és a helyes válaszokat. Utólag két dolog miatt kérek bocsánatot dr. Szádóczy Erikától. Nála landoltak az eredmények s komolyan zavarba hozta. Lassan nem tudott mit kezdeni velem. Megpróbálkozott mindennel. Elküldött két zárt osztályra is meg az Alkoholológiára 3-3 hétre. Ezt legbelül határozottan élveztem is. Az ellátás megfelelő volt, ünnepekkor kiváló s rengeteg olyan szobatársat kaptam, akik mindegyike kész tanulmány volt. Az Alkoholológiát egy remek orvos vezette, ő Biblia-idézeteket beszélt meg velünk, és sok sajátos értelmezését kaptam egy-egy passzusnak. Mivel mindkettőnk számára egyre gyötrőbb lett a bent létem, egy nagycsoportos foglalkozáson, ahol általában a betegek a zajra vagy a nem működő WC-re panaszkodtak, kivertem a balhét. Kérdések özönét zúdítottam a csoportot épp akkor vezető pszichiáterre: Ismerik-e Freud, Jung és Adler munkásságát és műveit? Olvastak-e valamit Günter Ammonoról, hogy mi a dinamikus pszichiátria? Olvasták-e Szász Tamás könyvét angolul, a „The Myth of Mental Illness”, amely 1972-ben jelent meg a Paladin Books kiadásában. S nyomtatékul felmutattam a nevemre dedikált példányt. (Magyarul csak 2002-ben jelent meg.) Ugyancsak felmutattam Szondi Lipót „Ember és sors” c. könyvét, amely 1996-ban magyarul is megjelent. Végül lobogtattam Harmat Pál: „Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis” c. könyvét, amelyet nekem dedikált 1994. április 8-án. Ő közbe akart vágni, de nem hagytam, mert bevitem magammal Freud: „Életösztön, halálösztön” közben általa visszavont könyvét 1991-ből, ráadásul ott volt nálam C. G. Jung „Emlékek, álmok, gondolatok”-ja 1987-ből, végül a legrégebb 1973-ból: Ernest Jones: „Sigmund Freud élete és munkássága”.

Rám ordított: „Nem hiszi, hogy mi pszichiáterek vagyunk?” Fejemet csóválva, halkán azt mondtam: „De leragadtak a biológiai pszichiátriánál, így képtelenek a magamfajta meggyógyítani 20. próbálkozásra!”

Utána higgadtan, négyszemközt elismertem, hogy a betegek túlnyomó része valóban gyógyultan távozik, mert bő négy év elég volt ennek megtapasztalására.

Így még 2000-ben Szádóczy Erika átutalt dr. Funk Sándorhoz a Nyíró Gyula kórház addiktológiájára, ahol egyszer meg is látogatott. Én pár éve magánrendelőjében

viszonoztam látogatását, ahol örömmel láttam hajdani kiváló főápolónőmet, akivel még az OPNI-ban sokat beszélgettünk, végül is ő töltötte be számomra a pszichoterapeuta szerepét. Tudtam azt, hogy Szondi Lipót sorsanalízisemről tanulmányt kíván írni. Ezt még 1983-ban mondta. Fia, Péter örökölte hagyatékát (1927–71), aki neves irodalomkutatóvá vált. Vera, a házaspár második gyermeke befelé forduló, különc volt. Csak nehezen tudott ledoktorálni, tessék-lássék állást kapott Lipót bácsi intézeténél. Soha nem tudta megbocsátani Magyarországnak, hogy el kellett hagyniok. Benedek István ezzel magyarázza, hogy Szondi és felesége '44 után nem látogattak Magyarországra. Szkizofréniában és pajzsmirigyhiányban szenvedett. Amikor egyszer szülei távol voltak, nem szedte be a hormontablettát, holtan találták otthon.

Őszintén remélem, hogy léteznek a rólam írt tanulmány kéziratai. Megkértem C. RICE-ot, hogy segítsen megtalálni. A svájci, amerikai CIA rezidens meg is szerezte. Én az USA nagykövetségén angol fordítását olvastam, s hevesen kijegyzeteltem. Egy szűk órám volt rá. Ezek után néhány héttel elmentem dr. Szádóczky magánrendelőjébe. Megmutattam neki Szondi eredményeit. Halkan, barátságosan azt mondta, hogy „László, más kezelést kellett volna kapnia.” Mire én: „Erika, kedves, önnek köszönhetem, hogy túléltem távol a szétvert rádiótól ezeket az éveket, és családomnak is, akik elviseltek. Én Anikó helyében rég kidobtam volna magam. De azért is sok köszönet jár, hogy Funk Sándorhoz utalt, aki a Szondi által javasolt gyógykezelést adta. Így hála önöknek, 2000 óta nem iszom, s nem voltak depressziós periódusaim.” Kezét csókolva elbúcsúztam tőle. Bár sajgott a lelkem a csínjeim miatt. Ez a sajgás hamar feloldódott egy emlékem miatt.

94 évet megélt dédnagymamám, aki talán legközelebb állt hozzám a szűk családban, súlyos depresszióban szenvedett. Orosházáról Gyulára vitték, ahol egy Juba nevű pszichiáter azonnal zárt osztályra helyezte. Rossz állapota tovább romlott. Fiával, dr. Fövényi Mihállyal mentünk hozzá a Barnevál autóján. Amikor láttuk az állapotokat, Misi bátyám két hatalmas pofont adott dr. Jubának, aki vérző orral elengedte dédanyámat. Hiába volt egy kiváló körzeti orvosunk a városban, dr. Horváth, aki az akkor használatos Bróm mellé egy GENOSCOPOLAMINE nevű svájci gyógyszerrel lényeges, ugrásszerű javulást ért el. Így két évet otthon szorgoskodott, kertet kapált, növényeket ültetett, fűből gyógyszereket készített, s gyúrta télire a száraztésztaikat,

utána nagyszüleim (nagyapám a Duna-parti teherpályaudvar főnöke volt, Bebrits kegyeltje) a MÁV Kórházba vitték, ahol dr. Sziberok főorvos „endogén depressziót” állapított meg. De elbocsátásakor jelezte, hogy a betegség bármikor visszatérhet. Végül 94 évesen csontra soványodva halt meg.

Nagymamámat, a leányát – akit szintén dr. Sziberok kezelt – mint írtam – az István kórházban véglegesen meggyógyították.

Ami engem nagyon bosszantott, hogy az organikus pszichiáterek mellett a Rákosi-féle elit magának tartott fenn egy stékeliánus pszichiátert, az ún. „aktív analitikus” iskolából. Egyiküket, Gartner Pált halála előtt egy évvel, 1974-ben meglátogattam. Szomorúan számolt be kudarcnak vélt életéről, de örömmel adta át dedikálás nélkül Szirmai Rezső: „Fasiszta lelkek” című interjú-kötetét. Lefordította, tanítója Stekel: „Üzenet anyámnak” c. könyvét, de abból egy példánya maradt. – Rákosiék jóval nagyobb hasznát vették Szinetár Ernőnek, aki a kommunista vezetők (Gerő, Révai és az ÁVH vezetői „lelki személtládája volt”). Ügyesen a hatalom belső köreibe kerülve feltörekvő kádereket látott el tanáccsal, s befolyása kihasználása érdekében nem tartóztatta meg magát. Sok kitüntetést kapott. Előtte a zsidó kórházban praktizált, nyaranta 4-5 hetet Bécsben töltött, Stekelhez járt éveken át. Fia, Szinetár Miklós főrendező, aki néha velünk, rádiósokkal ebédelt a Szpartakusz étteremben, a rádió mögött nem szorult támogatására. Ő valóban született tehetség volt, kedves és közvetlen ember, remek társalgó.

Bizony a társadalmi különbségek ilyenben is megnyilatkoztak a Rákosi-korszak alatt. Kádár csak egyetlen kiemelt kórházat, a Kútvölgyit kedvelte, igazgatója sokáig Heckenast volt, testvére a Rádió műszaki igazgatójának. Így apám is minimális közbenjárással bejutott a Kútvölgyibe, de hiába. A disszimuláció nagymestere volt.

Dr. Funk Sándor osztálya nem volt oly „elkelő”, mint a Nyéki út. Azóta megszűnt OPNI, amelyről e-mailben értesítettem Szász Tamást, aki levélben válaszolt. Véleményünk megegyezett. Az egyik szemünk sírt, a másik nevetett. Siratta az OPNI épületének műemléki értékeit s a szélnek eresztett betegek hontalanságát. Másrészt azt reméltük, hogy az OPNI-val együtt megszűnik egy maradi gyógyítási rendszer s valami korszerűbb jön helyette. Jelenleg nyitott a kérdés. Funk osztálya sokkal praktikusabb volt. Én egy négyágyas szobában feküdtem három hónapig. Orvosom a gyógy-

szert minimálisra fogta, viszont éjjel-nappal rendelkezésére állt két klinikai pszichológus, akiket egy rossz álom okán az éj közepén is fölkereshettem. Ők is megcsinálták az IQ-tesztet és a Rorschachot is. A Szondi-teszt elmaradt. Nem volt ultrahang, MR és CT, részben, mert szegényebb volt a kórház, részben Funk dr. úr a korábbi leletek ismeretében fölöslegesnek találta. Nem lehetett kiszökni, mert az egyetlen kapunál szigorú ellenőrzés volt. Sétálni bőven volt tér és idő. Egy hétig nem érdekelt semmi. A napirend szigorú volt: reggel 6-kor ébresztő, délben ebéd, estefelé korai vacsora. Utána lehetett tévét nézni villanyoltásig. Több csatorna is bejött. Idő kellett, hogy a világ dolgai érdekeljenek. Anikó hetente minimum háromszor meglátogatott, de volt, hogy valamelyik lányom is elkísérte. Egyetlen szó szemrehányással sem illetett. Az önvád viszont mardosott. Ilyenkor valamelyik pszichológushoz mentem, akik arra biztattak, hogy kíséreljem meg a lehetetlent, jóvátenni előző életem. Három hónap után Funk dr. elengedett, de hetente három alkalommal el kellett menni kontrollra. Egy fél év után újra szabályozta a gyógyszereimet. Volt egy kemény búcsúbeszélgetésünk még négy-szemközt, ahol egy fontos dolgot mondott: „Laci, ha csak egy konyakos meggyet megeszel életedben, visszaáll a tested alkoholra, s ismét jön a depresszió.”

2000 óta egy kortyot sem ittam. Azután leszázalékoltak. Azóta csak havonta járok hozzá kontrollra, barát lett egykori orvosomból. A Nyírőben igazán sok örömöm volt. Egy dologban az OPNI-ban is. Nagyon szép temploma volt, ahová kiengedtek szentmisére. Egy rendkívül értelmes pap prédikált. Ez volt a második pszichoterápia vasárnaponként. Nála gyóntam s áldoztam utoljára. A gyónás jó alkalom volt kimondani bűneimet s megkérdezni, hogy a II. Vatikáni Zsinat döntéseit miért nem tartja be az egyház. Főleg az „anonim kereszténység” izgatott. Áldozás után meghívott egy kávéra sekrestyéjébe, ahol megmutatta azt a püspöki körlevelet, amely szerint ezt a témát „kerülni kell”. Azóta nem járok templomba.

A Nyírőben két emlékezetes élményem volt. Falus Ferenc főigazgató úr többször is hosszan elbeszélgetett velem. Valami kétértelmű fizetésemelés volt az első téma, melyet néhány kórház végrehajtott, mint ő is tette, ám többsége nem. Elküldtem a törvény szövegét egykori jogászunknak, dr. Simits Istvánnak, aki a Népszabadságnál dolgozott. Iván szinte postafordultával válaszolt pontosan leírva a kétfajta értelmezési lehetőséget, hozzátéve, hogy mindkettő jogszerű. A Népszabadság emblémájával írt

levelet, felvittem dr. Falus Ferencnek, aki láthatóan megkönnyebbült. Később, mikor kifejtette véleményét az egészségügy helyzetéről s egy lehetséges új koncepcióról, írtam egy levelet Gyurcsány Ferencnek. Nem válaszolt, de dr. Falus azóta is napjainkig az ország tiszti főorvosa volt. A másik élményem Szász Tamás előadása 2001. augusztus 12-én.

Visszatérés a mindennapokba

A leírtakhoz képest epizódnak tűnik, hogy egyszer elszédültem s elesve jobb csípőprotézisra és felső vastaglábszárra szorultam. A Péterffyben a 2. műtét sikerült, mikor egy platinaprotézist ültettek be. Hosszú ideig mankóval jártam. Aztán lábra álltam, hogy ismét elessek. Jobb kezem tört el, felkötötték a baleseti sebészeten, de két nap után hazaengedtek. Egy hónapon át járt hozzám egy kiváló gyógytornász hölgy, míg rendbe jöttem. Testileg hamarabb rendben voltam, mint lelkileg. Házasságom, amely 1975-ben kötöttett Orosházán, ahol dr. Albel Anikó, a feleségem letette a neurológus szakvizsgát, jól sikerült. Nem volt lángoló szerelem, de a szeretet és az ő gondoskodása azóta is tart. Az István kórházba vették fel dr. Fornádi Ferenc főorvos úr mellé. Nagymamát ott gyógyították ki végleg a depresszióból, ami a MÁV kórháznak több menetben nem sikerült. Ott rendkívül gyenge gyógyszert (Rutofilint és Legatint kapott). Az István kórház korszerűbben gyógyszerezte s dr. Király Magdolna kezelte. Egy mondat erejéig vissza a Nyíróbe: Szász Endre művész úr fiát is Funk kezelte, s egy alkalommal megkértem édesapját, hogy ha lehet, Juszt Lászlóval írt első könyvünk, „A halál egészen más...?” grafikáit három példányban visszaadná-e. Igent mondott, de azzal a feltétellel, hogy szignóját nem írja rá. Gondoltam, úgyis oly jellegzetes a művészete, hogy anélkül is rá lehet ismerni, így egy-egy példányt nemrég lányaimnak adtam, egy sajtót pedig kettévágva Anikó bekereteztetett. Ma kis szobám egyik dísze.

A visszatérés nehéz volt. Öröm volt, hogy nem éltem át a régi Rádió szétesését. A régi barátok közül kevesen maradtak. Az orosházi dr. Soós József, akit 5. általános óta ismerem s az egyetemre, Pestre is egyszerre kerültünk, Ribár János, a jelenlegi evangélikus lelkész, aki szintén feljött a fővárosba, majd a Vecsésről könnyen elérhető Cegléden lelkészkedett. Balogh Endre egykori matektanárom, aki helyben maradt. A fővárosban Raj Tamás rabbi, akitől sokat tanultam, s kiváló interjúalanyom volt. Amikor az orosházi üveggyárat még a Kádár-korszak végén privatizálta – Benke Valéria közbenjárására s Óvári Miklós segítségével – egy messze szakadt orosházi zsidó család, Raj Tamás és Rajk László segítségével a romokban lévő, bezárt zsinagóga

helyett a zsidó temető imaházát és a temetőt hozattuk rendbe. A párttitkár egykori történelemtanárom, Ambrus Pál társadalmi munkával segített Raj és Rajk terve segítségével rendbe hozni az imaházat, valamint magas kerítéssel körbevenni s kitisztítani a temetőt. Az új tulajdonosok első útja oda vezetett s ez nagyon nagy súllyal esett a latba az új üvegyár megépítésénél. Koszorús Oszkár barátommal, a könyvesbolt tulajdonosával, az egykori evangélikus lelkész fiával is folyamatos a barátságunk. Boltja lett az igazi értelmiségi fórum. Ő vált Orosháza krónikásává. „Orosháza jelesei” c. könyve sokat segített abban, hogy Teller eligazítsam Orosházán, hisz Bortoló Bernardinelli és Zatykó Sándor, valamint Brünner Ármin is szerepel benne. Sajnos Sanyi bácsi, akivel a csökutas rendszert tekintette meg s küldte tovább Palesztinába, már halott volt. (Teller mondása: „A vallás elválaszt, a hit összeköt!”)

Két pesti rádiós barátom maradt: Ocsovai Gábor és Györffy Miklós. Velük ritkán találkozom, de mindig számíhattam s számítok rájuk.

Második házasságom előtt féltem, hogy gyermeke(i)m rossz géneket örökölnek. Abba hittem, hogy mind Anikónak, mind nekem domináns génjeim vannak, megkerestem egyetemi biológianáromat, aki zavart kérdésemre két dolgot mondott: „Feltétlenül lányaid legyenek!”, és átnyújtott egy időtáblázatot, mely megjelölte azon napokat havonta, amikor a szeretkezés hatására legvalószínűbb a lányok születése. Telitalálat volt, melyet azóta sem tudtam meghálálni, mert sokat járt külföldre, majd meghalt. Még egy dolgot tett akkor hozzá: „Viszont 90%, hogy csak fiúunokáid lesznek.” (Ma, 2010. augusztus 4-én várom a negyediket Zsófiától.) Az az érzésem utólag, hogy legalább annyit tudott, mint Czeizel Endre barátom.

Két Teller-mondás jut eszembe gyakran: „A múltban elkövetett hiba a jövő leckéje.” Próbálok ezt betartani, de nem megy Anikóval, sokat civódunk, s általában neki van igaza. Én öntörvényű maradtam, ez természetemmé vált. Ezért szakítottam meg a kapcsolatomat vér szerinti húgommal, Mártával. Igaz, hogy közös szülőktől származunk, de jellemünk, viselkedésünk, mozgásterünk teljesen eltér egymástól. Ráadásul ma is megveti Anikót és a lányaimat. Utoljára édesanyánk temetése előtt láttam, azóta néha levelezünk. Ezt is megszüntettem. Telefonon soha nem hívott, mert nincs mobilom, s fél, hogy Anikó veszi fel a vezetékét. A másik Teller-mondás szerint: „A lelkiismeretfurdalás az élő lelkek pokla.” Most érzem, hogy mennyire igaz.

Valóban pokollá tette életem gyógyulásom után, hogy családom elleni bűneimet soha nem lehet levezekelni, mikor nagyobbik lányom, Anikó holt részegen vonszolt be a folyosóról az előszobába, s felhívta Szádóczyt, hogy mit tegyen. Ez a 15. visszatérésem előtt volt az OPNI-ba.

Raj Tamás írta le a „Bibliaiskola” c. könyvében, hogy az izraeli kutatók 1984-ben előírták a komputernek, hogy ugrasszon ki a szent szövegből minden 7. és 49., valamint 50. és 26. betűt. A hetes és többszörösei közismerten misztikusak, a 26-os pedig a négybetűs istennév számösszege. Megdöbbentő eredmény született. Mózes I. és II. könyvének elején és a végén a 49. betűk a TÓRA szavát adták össze. Ugyanez jött ki fordítva a IV. és V. könyv elején és végén. A III. könyv elején és végén minden 7. betű a tetragrammot adták ki. (JHVH). A teremtéstörténet a 7. napra, a szombatra vonatkozó szövegből a zsidó nép héber nevét (Jiszráel), valamint egymásba kapcsolva – a férfi és a nő nevét ugrasztotta ki a számítógép. Ez nagyon felvillanyozott, megkértem egy Eötvös Kollégista matematikus szakos barátomat – aki titokban hacker is volt s mindenhová be tudott törni, állítólag a Pentagonba is –, hogy a fenti szabályok szerint dekódolja a „Jelenések” könyvét, amely a Biblia legtöbbet magyarázott része volt. Lesújtó eredményét csak velem osztotta meg 2009 őszén. Azt kérte, hogy az Apokalipszisre vonatkozó titkot őrizzem meg. Gondoltam, ez könnyű kérés, hisz senki sem hinné el. A másik kérése az volt, tudván, hogy e könyvre készülök, hogy a végére hagyjam a Társadalmi Szemle számára '91-ben készített Teller-interjút. Ezt tettem!

Befejezésként ezt a régi, „post mortem” interjút, amely a „Társadalmi Szemle” 1991 novemberi számában jelent meg. A folyóirat szerkesztője úgy döntött, hogy egy számban jelenteti meg Heller Ágnes írását és Grósz Károly beszélgetését Hovanyecz Lászlóval 1988-as találkozásjáról Ceausescuval Aradon. Bihari Mihály volt a főszerkesztő. „A véletlen a szükségszerűség kifejezése.”

Hétköznapi és „ünnepi” tudományról, tudásról és magyarságról

TELLER EDE professzor, a világszerte ismert tudós ebben a személyes hangú interjúban – amelyet ZELEY LÁSZLÓ készített – a címből is láthatóan új, más témában szólal meg, mint amit megszoktunk tőle.

Az ember és a társadalom létkérdéseihez – belátható-e a jövő? mi végre vagyunk a világban? mi az ember lényege? – elsősorban természetfilozófiai aspektusból közelít, állást foglal a modern tudomány irányát, határait, természetét értelmező sajátos szemlélettel. Ahogyan ő mondja: a régi világnézet teljesen, visszahozhatatlanul összedőlt. Természetesnek tekinti a hétköznapi tudat és a tudományos ismeretek közötti – olykor szakadékszerű – különbséget. A tudományt és a technológiát határozottan emberközpontúnak ítéli meg. Noha a tudós az Egyesült Államokban él, hitet tesz magyarsága mellett.

Professzor úr! A legtöbb ember a jövő bizonyosságát, biztonságát tartja szinte a legfontosabbnak. Ön viszont több interjúban arról beszélt – s részben erről szól újabb könyvünk is – hogy a jövő bizonytalansága milyen nagyszerű. Tehát a bizonyosság helyett épp a bizonytalanság. Miért?

Nem merném mondani, hogy nagyszerű. De a biztonság sajátos fogalom, azt mondanám, egyike a legveszedelmesebbeknek. A kilencszáz évvel ezelőtt élt kiváló perzsa költő, Omár Khájjám egyben nagy filozófus, csillagász és matematikus is volt. Vagyis akkoriban volt tudós, amikor a tudomány elsősorban asztronómia volt, mégpedig asztronómiai pontosságú asztronómia. És az ő világnépe bizony egy kissé pesszimista. Egyik verse – anélkül, hogy megkísérelném pontosan fordítani – körülbelül így szól: a világ első anyagából gyúrták meg az utolsó élőlényt, és az első nap hajnalán már meg volt írva, hogy mi lesz a világ legvégső estéjén. Egy másik versében azt mondja: igyál, mert nem tudod, hogy mi vagy; igyál, mert nem tudod, honnan jöttél, és igyál, mert nem tudod, hova mész és miért. Ezt a biztonságot csak úgy tudta eltérni Omár Khájjám, hogy ivott.

Én sokkal jobban szeretem a józanságot. Sokkal jobban szeretem azt a világnépet, ahol azt, hogy mi történik, nem tudhatjuk soha. A jövő nem volt megírva az első napon. A jövőt minden pillanatban minden atom és minden élőlény együtt hozza létre. Amit én a legközelebbi másodpercben elhatározok, arról senki sem tudhatja, hogy merre és miképpen fog kihatni. Én azt mondom, hogy a bizonytalanságnak a ténye, ennek a „biztonsága”, a jövő formálhatósága rendkívüli felelősség. De egyúttal a lehetőségeknek is rendkívüli sokasága. Én ma, 1991. szeptember első napján itt ülök egy szabad

Magyarországon. Szabad? Annyi hibát követhetünk el, amennyit akarunk. De azok a mi hibáink lesznek. Nem kell értük másra haragudni, magunkat kérdezhetjük, hogy lehetett volna-e jobban csinálni. Itt a felelősségben, a felelősséghez kapcsolódó kétségben rejlik az optimizmus lehetősége. A jövő jó vagy rossz? Nem szükséges kérdésfeltevés. A jövő, akár tudjuk, akár nem, a mi kezünkben van. És mi, emberek még az is véljük, hogy valahogyan – amit még nem értettünk meg – tudjuk, hogy mit csinálunk. Még mindig nem tudjuk, hogy honnan jöttünk, még mindig nem tudjuk, hogy hová megyünk vagy miért, de tudjuk azt, hogy a tudatlanságnak nem kell szükségképpen örökké velünk maradni. A világ nyílt meg sok irányban, én ezért szeretem a bizonytalanságot.

Kicsit közelítve az Ön szakterületéhez: véleménye szerint összedőlt-e a hagyományos, szigorúan determinisztikus, tehát ok–okozati összefüggésen alapuló világkép? Ha igen, akkor milyen a helyébe lépő új fizika világképe relativitáselmélettel, határozatlansági összefüggésekkel és így tovább?

A régi világkép összedőlt teljesen, visszahozhatatlanul. Sajátos, hogy a művelt emberek nagy többsége ezt nem tudja, nem is sejtí. Ha hallottak is az atomcsodákról, akkor is azt mondják: ez a matematikusoknak való, akik kötélen tudnak táncolni, de mi két lábunkkal a földön állunk, amely biztos, bizonyos. Azok a „művelt emberek” nem tudják, hogy ilyesfajta véleményükkel mit mulasztanak. Mert a föld bizony nem olyan bizonyos és biztos, mint ahogy azt véltük. Minden kétséget kizáróan megtanultuk, hogy atomok léteznek, és az anyagot osztani lehet, talán határ nélkül. Az atom, ez a görög szó magyarul azt jelenti, hogy oszthatatlan – de bizony kiderült, hogy osztható. Miközben azonban az atomot osztjuk, mindenféle mást is találunk. Egy olyan világot nyitunk meg, amely csak hasonlít az érzékelhető világhoz, de nem ugyanaz.

Egy olyan világot nyitunk meg, ahol fontos kérdésekre nem egyetlen felelet van, hanem legalább kettő. Amikor azt kérdezzük, mi az anyag, egyrészt azt lehet mondani: az anyag részecskékből áll, ezek kölcsönhatásban léteznek, helyük és sebességük van. Másrészt azt képzelhetem, hogy az anyag valamifajta szüntelen folyamatokból áll, hullámmozgásokból van összetéve. Mármost úgy látszik, hogy az egyik gondolatcsoport kizárja a másikat. Ez sajátos: egy kérdés van, de nem egyetlen magyarázat. Ez sajátos, de semmiképpen sem új. Hiszen már sokkal régebben felmerült az a kérdés: mi

vagyok én, test vagy lélek? Mit tudok erre felelni? Azt mondani, hogy test vagyok, csak test, hibás. Azt mondani, hogy lélek vagyok, csak lélek, éppen olyan hibás. Azt mondani, hogy test és lélek vagyok, ez valamilyen formában, valamilyen mértékig abszurd. Itt is egy kérdés van tehát, de két felelet: test és lélek. Amikor az atomra kérdeztem, ott is egy kérdésre két feleletet találtam: részecske és hullám.

Mármost ennek az új gondolatkörnek egy sajátos, de teljesen szükséges következménye van. Ha csak részecskékre gondolok, szabályaim vannak, és segítségével megmondhatom a jövőt. Ha tehát tudom, hol vannak a részecskék, és milyen gyorsan mozognak, kiszámíthatom, hogy mi lesz belőlük, mert a kölcsönhatásukat is tudom. Ha a hullámokról is minden tudnék, ugyancsak megjósolhatnám a jövendőt, de éppen itt kezdődik a baj. Honnan tudhassam meg pontosan, hol is vannak azok a részecskék, és hogyan mozognak? Ezt nem tudom, ehhez nem tudok hozzáférni, kivéve, ha kísérleti szerszámokkal dolgozom. Sajnos azonban a kísérleti szerszámok maguk is részecskékből állnak; hogyan lehet akkor pontosan mérni? Márpedig anélkül a jövőt nem lehet megismerni.

Kiderül tehát, hogy pontosan mérni lehet, de mindent pontosan mérni nem lehet. Hogy hol van egy részecske, megtudhatom. Milyen gyorsan mozog, megtudhatom. De a kettőt együtt nem tudhatom: ha tudom, hol van, nem tudom, hova megy. Ha tudom, hova megy, nem tudom, hol van. És kiderül, hogy a tudásnak ez a gátja meg fog maradni örökké. Ha ugyanis ezt a kérdést tisztázhatnám, akkor a részecske és a hullám elképzelései között levő ellentmondás tűrhetetlen, direkt abszurdummá fejlődne ki. Csak addig tudok úgy beszélni, hogy ne mondjak magamnak ellent, amíg bevallom, hogy akármiképpen, akármelyiket használom, alkalmazása körülhatárolt. Ezekben a határokon belül beszélhetek bizonyos mértékig a jövőről. De amikor teljes leírást kell adni részecskékről és hullámokról, testről és lélekről, akkor be kell vallanom, hogy a jövő bizonytalan. Hogy ezt a bizonytalanságot be lehetett bizonyítani, ez az új tudománynak egy egészen különös teljesítménye.

Ez a kettősség, amiről ön beszélt, végigkíséri az életünket, ha nem is minden napjainkat. De a köznapi gondolkodás szintjét nézve azt tapasztalni: az iskolai tankönyvek, az iskolai geometria-, fizika-, pszichológia- és egyéb oktatás hagyományos világképre tanítja a gyerekeket, és mi is ilyennel élünk együtt. Viszont ahogy Ön is

elmondta, van egy tudományos világkép, amely egy másfajta fizikát, geometriát, lélektant feltételez. Létezik tehát egy világképünk a hétköznapokra, a mindennapokra, és létezik egy „ünnepi”, tudósvilágképünk? Hiszen a kettő között hasadék van...

Ez a hasadék talán valamikor el fog tűnni ... Erről szeretnék elmondani egy történetet, amelyre nem valami kellemes visszaemlékezni. Alig voltam 20 éves, amikor először jártam Koppenhágában. Először látogattam meg azt a különös, önellentmondó nagy tudóst, az atomfizika kiválóságát, Niels Bohrt. Ott az az udvarias szokás dívott, hogyha valaki érkezett, két-három nap múlva teát rendeztek számára az intézetben. Az összejövetelen Niels Bohr éppen mellém, a fiatal tacsó mellé ült. A tacsó németül – mert dánul sajnos nem beszéltem – lényegében ugyanezt a kérdést tette föl a nagy Bohrnak: talán eljön az idő, amikor mi ezt a hamis geometriát és ezt az érvénytelen fizikát többé nem fogjuk tanítani? S akkor majd, amikor már a gyerekek is megértik, hogy a világ hogyan függ össze, mindez benne lesz a vérünkben, benne lesz elemi gondolkodásunkban... Miközben beszéltem, észrevettem, hogy Bohr szemei lassanként lecsukódnak. Ez kicsit nyugtalanított: talán a helyes dolgokat nem pontosan fogalmazom – és igyekeztem érvelésemet valahogyan befejezni. Miután megtettem, nagy hallgatás következett. Számomra úgy tűnt, hogy ez a hallgatás pár évig tartott, de az órán talán húsz másodpercig! És akkor Bohr elkezdett mormogni. A szemét nem nyitotta ki, hanem ezt mondta alig hallhatóan (de én hallottam, mert nagyon figyeltem): nekünk nem kell azt mondani, hogy mi itt ülünk és teát iszunk, mi talán mindezt csak álmodjuk. Hát ez volt az egész felelet. Teljesen világos volt, hogy amit mondtam, az baklövés volt, nagy baklövés. Erről a barátaimmal akkoriban egy nálam is fiatalabb fizikusnál (aki most nagy filozófus is), Carl-Friedrich von Weizsäckernél hosszasan beszélgettünk. És azt hiszem, ma már tudom, hogy mit mondott Bohr azzal a kevés szóval. Azt, hogy ezt az „ünnepi” helyes geometriát, matematikát, fizikát elérni sohasem lehet. Hogy nincs értelme erről beszélni. A beszéd szavakból áll, a szavak pedig olyan tárgyakhoz, olyan elképzelésekhez fűződnek, amelyeket az a két-három éves valaki ért meg a maga két-három éves színvonalán, aki éppen hogy beszélni kezdett. Ha aztán ez a beszéd ellentmondásokba torkollik, akkor ezekkel lassan és alaposan meg kell birkózni.

Ehhez most egy derűsebb történetet szeretnék párosítani. A kisfiamnak, amikor hatéves volt, elmondtam, hogy a Hold messze van, hogy a fény nagyon gyorsan terjed, de az a holdsugár, amit ő most lát, az több mint egy másodperce hagyta el az égitestet. Márpedig semmi sem mehet gyorsabban, mint a fény. Amire az én jól nevelt kisfiam úgy reagált, ahogy reméltem tőle. Röviden és velősen azt kérdezte: miért nem mehet semmi gyorsabban, mint a fény? Mire én: ez egy nehéz kérdés, erre most nem válaszlok. Kisfiam, mint említettem, nagyon jól nevelt volt – a feleségem nevelte szigorúan –, tehát nem kérdezett többet. Kivéve másnap a reggelinél: „Papa, miért nem mehet semmi gyorsabban, mint a fény?” Hát én még ezt is reméltem tőle, ez benne volt a „tervben”, és ezt a tervet, azt képzelem, Niels Bohr jóváhagyta. Az ünnepi fizikát, az ünnepi geometriát, azt a hihetetlen tényt, hogy a fény, akármilyen gyorsan szaladunk utána, mindig ugyanazzal a sebességgel szalad el előlünk. Mindezt kis darabokban mondtam el a fiamnak, és nagyon büszke voltam arra, hogy hétéves korában már eléggé jól értette a relativitást. Persze azt reméltem, hogy a fiamból fizikus lesz, de ebben csalódtam. Mit gondolnak? A fiamból bizony filozófus lett. És az egyetlen, részleges vigaszom az, hogy a tudomány filozófiájával foglalkozik.

Ön ezzel föladta a labdát, mert ha már a tudományfilozófiáról van szó, mi a véleménye a természettudományos haladásról, fejlődésről? Egy ideig ugyanis tudósok és nem tudósok ezt abszolút üdvöztőnek, mindent megváltónak tartották, olyanak, ami majd fokozatosan megoldja az emberi problémákat. Azután jött a nagy kiábrándulás, jöttek az úgynevezett antiszcientista, tudományellenes mozgalmak. Vagyis a ló másik oldala: a tudomány semmire sem jó, sőt a tudomány nagyon sok kárt okoz. Ez két véglet, tudom. Melyik véglet az igazibb, melyik áll közelebb az igazsághoz? Vagy van-e közöttük középút?

Bizony van. Ennyi: a tudomány teljes bizonyossággal jobb, mint a tudatlanság. És ez minden. Hogy mennyire jó? Egyet nem mondanék, pedig ezt sokan mondják, hogy a tudomány és a technológia elembertelenít. Ezt például Amerikában nagyon sokan hiszik. A sajtó ezt énekli, a felnőttek a legtöbben ezt hajtogatják. És mi a következménye? Az, hogy gyerekeink nem tanulnak tudományt. A jó egyetemeinken – és azok valóban jók – a tudományokat művelők fele külföldi, amit én nagyon is üdvözlök, hiszen én is külföldi, magyar vagyok. A baj csak az, hogy a jobbik fele a külföldi. Még pontosabban: a

baj az, hogy a rosszabbik fele az amerikai. És azért rosszabbik mert a tudományra már régen úgy tekintenek, mint valami olyanra, ami veszélyes, ami semmi jóra nem vezet.

Hagyjuk el néhány pillanatra azt a kérdést, hogy a tudomány mire vezet. Hadd mondjak csak annyit: éppen a tudomány és a technológia az, ami az embert a többi élőlénytől megkülönbözteti. A tudománytól leszünk emberibbek – de ezzel még nem mondtam, hogy jobbak, csak azt: emberibbek. Jobb-e az ember az állatnál? Van egy kis unokám, tizenhárom éves, azt hiszem állatorvos lesz belőle, csak az állatokat szereti. Kivéve persze, hogy a nagypapáját majdnem annyira szereti, mint egy állatot, amire én nagyon büszke is vagyok, mert nagyon helyes kislány. Jobbak vagyunk? Én azt mondom – nem azért, mert tudom, hanem azért, mert mondani akarom –, hogy mi jobbak lehetünk az állatoknál. Hogy a tudást hogyan, mire használjuk, az már nem a tudomány kérdése, az mindenkinek a dolga. De tudomány nélkül nem lennénk azok, amik vagyunk. És tudomány nélkül nem leszünk, amik lehetnénk. Én tudós szeretnék lenni. Talán tudós is vagyok.

Ehhez még hozzá akarom fűzni azt a definíciót, amit a már emlegetett Niels Bohr hajtogat vagy hajtogatott, arról, hogy ki az igazi specialista. Ki az, aki igazán tud? Az az ember, aki saját kínos tapasztalatából már megismerte, hogy egy kis területen is melyek azok a hibák, amelyeket el lehet követni. Csak akkor fogunk tudni, ha már az összes hibát elkövettük. A tudásnak valamifajta szerénységhez is köze van. És szerényen azt lehet mondani, hogy lényegében embernek lenni azt kell hogy jelentse, hogy valamit tudunk, és igyekszünk többet tudni.

Igazán nem köztöködként vetem fel, de nagyon gyakran elhangzanak olyan vádak, állítások, hogy többet tudunk a Hold vagy a Mars felszínéről, mint önmagunkról, az emberi agyról. Az is elhangzik, hogy a felvilágosodás kicsit félrevitte a fejlődést, mert a tudományért elvonatkoztatott az embertől mint szubjektumtól. Mi az ön véleménye: nem tévesztett valóban utat egy kicsit a tudomány, nem lett emberidegen?

Ez egyszerű kérdés, és egyszerű rá a felelet: nem. A tudomány nem emberidegen. Én most Szombathelyről jöttem Pestre egy konferenciáról, ahol többek között azt tárgyalták, hogy radioaktív anyagok segítségével meg lehet határozni, az agynak melyik része hogyan működik. Láttunk képeket arról, hogy amikor egy állatban megsérült az agy egy része, ennek funkcióit hogyan vette át ebben az állatban az agy másik része.

Beszélgettem Szentágothai professzorral. Többek között a munkáját érintően arról, hogyan érintkeznek a sejtek egymással. Ez a nem tudom mennyi, harmincmilliárd, ötvenmilliárd sejt, melyik melyikkel hogyan függ össze? Történetesen, ha az egyik sejtet elektromossággal izgatják, mi lesz akkor egy másik sejtben? Ez durva materializmus. De összefügg azzal, amit mindegyikünk belülről tapasztal, hogy itt a válaszok nem lesznek annál egyszerűbbek, mint az a válasz, amit a hatéves fiamnak meg kellett tagadnom. De hogy itt a tudomány érdeklődése elfordult volna az embertől, erre három szóval akarok felelni: nem, nem és megintcsak nem.

Nos, váltsunk témát. Több beszélgetésünk során szóba került a világ változása, a világ gazdasági, gazdaságpolitikai és politikai változása. Világos, hogy a második világháború választóvonalat jelentett Hitler legyőzésével. Kétpólusú világ alakult ki, a ring egyik sarkában – kicsit maliciózus vagyok – az Egyesült Államok, a másikban a Szovjetunió, és valahol még a harmadik világ is. Az utóbbi időben azonban mintha a világ kezdene egypólusúvá válni. Nevezetesen egyetlen igazi nagyhatalom van, az Amerikai Egyesült Államok. És erről nem is kérdezném meg a véleményét, ha egy ízben nem említette volna: Los Alamos mellett azért alapították meg Livermore-t, hogy ne egyetlen tudományos birodalom legyen az igazság letéteményese. A politika nyelvére nem fordítható le ez a kijelentés?

Hát Los Alamos és Livermore nem osztják meg maguk között a tudományt, annak csak egy kis részét osztották meg, és a versenyfutás ott is nagyon előnyös volt. Mégpedig azért, mert közben jó barátok maradtunk, sőt a barátság az idők folyamán még erősödött is. Itt van a kezemben egy bot, nélküle öregkoromban már járni sem tudok. Ez tele van indián jelekkel, a barátaim faragták belé Los Alamosban.

Kérem, a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti viszony nem egészen pontosan ez volt, még ha mindkét oldalon azért mérsékletesség is volt. Meg kell azt érteni, hogy a Szovjetunió és az Egyesült Államok nem ugyanazt akarták más-más oldalról. Az egyik egyáltalán nem volt tükörképe a másiknak. Nem kétséges, hogy Sztálin Szovjetuniója hatalmat akart. Talán kommunizmust is akart, legalábbis erről beszéltek. Én a kommunizmust sem nem szeretem, sem nem értem. A hatalommal másképp állok: jobban értem, de világosan tudom, hogy nemcsak nem szeretem, hanem egyértelműen ellene vagyok. Amerika hatalmat sosem akart.

Még egy dolgot kell hangsúlyoznom – a jövőről. Én eredetileg, amikor a tudomány és a technológia fejlődését láttam, és azt, hogy a világ miként zsugorodik, hogyan függ mind szorosabban és szorosabban össze, azt gondoltam, hogy majd világkormány lesz. Később, miután Amerikában egy-két évtizedig éltem, kezdtem rájönni, hogy ez nem megy, és ne is menjen. Mert ha a kormány nem jó, a „nagykormány” kifejezetten rossz. A kormányt ellenőrizni kell. Kormány helyett együttműködésre van szükség általánosan elfogadott udvariassági szabályokkal. Mi nem egy nagyhatalomról beszélünk, mi egy világról beszélünk, ahol az emberek a béke, a stabilitás, a haladás irányában működnek együtt. Ez a terv, és ez az új világ nagyszerű kilátása. Ezt azonban csak úgy lehet elérni – mint ahogyan azt Bohr mondta –, hogy először minden hibát el kell követnünk, de igyekezzünk folyton kételkedni és a hibákat időben lefékezni. Mi nem akarjuk másoknak megmondani, tegyétek ezt, tegyétek azt. Mi tanulni akarunk és együtt akarunk élni.

Még egy, személyes kérdést. Ön nem először van itthon, és remélem, hogy nem utoljára, hanem többször hazalátogat. Ahogy ön mondta egyszer: én egy újszülött vagy újrászülött magyar vagyok. Mit jelent az Ön számára a kapcsolat egykori szülőföldjével? Jelent-e valami pluszt?

Mindenekelőtt azt jelenti, hogy az emberek magyarul beszélnek. Az én szempontomból más nyelv nincs. Ha én egy amerikai repülőgépen ülök, és az a kislány, aki mindannyiunkról gondoskodik, megkérdezi angolul: honnan van ez a szép különös kiejtése –, azt felelem neki: Magyarországról van. Szép, hogy Amerikában megbecsülik azt is, aki az angolt rosszul ejti ki, mert megértették, hogy az embereknek különbözőeknek kell lenniük. Én azonban magyar vagyok, és magyarságom abban is megnyilvánul, hogy látom a világot más, nem amerikai szemszögből is. Ami korlátozott, de másképpen korlátozott. És bizony, amikor hazajöttem látogatóba meg dolgozni, nagy örömmel láttam, hogy itthon nemcsak a feleségem és én vagyunk, akik magyarul beszélnek, akik magyarul gondolkoznak, akik magyar hibákat csinálnak. Még sokan csinálják ezt, és jól csinálják. Azt látom, hogy magyar hazám ma keveset beszél a múlttól, és sokat gondolkozik a jövőn. Jórészt itthon tanultam, hogy ennek így is kell lennie. És ez még inkább igaz a mai Magyarországon, mint volt több mint 60 évvel ezelőtt, amikor elkerültem innen.

Örültem, amikor leközölték, de nem tettem hozzá azt a mondatot, amit Teller a beszélgetés után sóhajtott: „Mi emberek mind magányzárkában élünk a saját testünkbe zárva.” Fölhördültem, de hozzátette: „A család az egyetlen menedékünk ebben a világban.” Hozzátettem Madáchnot idézve: „Portested is széthulland, így igaz, de száz alakban újjólag felélsz.”

Haláltáncrend

A nemzeti identitást nem a múzeumok (részben rablott) kincsei, hanem a TEMETŐK fejezik ki igazán. Noha a cím a sorrendben (táncrendben) a 3. Novogyevicsi temetőre vonatkozik, elsőként a két lányommal, jóval Nagy Imre újratemetése előtt az Újköztemető 301. parcelláját látogattuk meg Zsigulimmal, csaknem egy tengelytörés árán. Akkor még teljesen háborítatlan pusztaság volt. Csak találgattunk, hová temették Nagy Imrét és társait, utóbb sült ki, hogy jó helyen kerestünk. Rajtunk kívül senki sem járt arra. Lányomnak, Anikónak és Zsófiának Faludy-Villon két sorát idéztem: „Az út porában már magam járok, / S hátam mögött a halál üget.” Elég hosszan elidőztünk, s azt mondtam lányaimnak, hogy a történelem legjavát a temetőkben lehet megtanulni. Azóta évenként kilátogatunk a Nemzeti Sírkertbe, amely szépen rendbe lett téve, hála a Kegyeleti Bizottságnak, akik még Szerb Antalék és Szabó Dezső sírját is rendbe hozták. A temetőben való kint lét furcsa igazságokat rejt. Hogy csak egyet említsek: KÁDÁRÉK kirablott sírját mindig vörös szegfűk szegélyezik, s a virágok mindig friss csokrokból állnak. Antall József sírján egy szál virág sincs. Mi Anikó lányommal SZERB ANTALÉK és Szabó Dezső (volt Eötvös kollégista) sírjára viszünk virágot.

Mivel a moszkvai és Kossuth Rádió közt én tartottam a kapcsolatot évente kétszeri úttal, hogy az ottani műsorigazgatónővel egyeztessük a „Szovjet Kultúra Napjait”, s én mindig rengeteg Opera szappant és kölnit vittem neki, hamar a kedvence lettem. Megvolt a középfokú nyelvvizsgám oroszból, így tolmács nélkül tudtunk beszélgetni. Ő ajánlotta, hogy menjek ki a NOVOGYEVICSI temetőbe s nézzem meg HRUSCSOV sírját, akit szerencsére nem falaztak be a Kremlbe. Megrázó élmény volt leülni a sírral szembeni padon. A sír maga fekete-fehér carrarai márványból készült, belevésve egy JANUS-arc. Eszembe jutott a latin vers: „Jane biceps anni tacite labentis origo”. Igen, Janus, aki a múltba és a jövőbe néz egyszerre két arcával. Jó fél órát ültem a padon, mert Hruscsov volt Sztálin bűneinek leleplezője, de utódjai, Brezsnyev és társai ezt nehezen emésztették meg. Csak Gorbacsov vette fel a tempót, de akkor már végét járta a Szovjetunió.

Időtlenül a következő a NEW ORLEANS-i Szent Lajos temető két járható része volt. Itt tilos volt a földre temetkezni, mert a magas talajvíz kimosta volna a koporsókat, így hát a kis házacskákban temetkeztek. A temetési ceremónia megdöbbentő volt. FÁBRY PÁL, akivel kifőztük a magyar „PULITZER” díjat, kivitt egy temetésre. Elöl dzsessz zenekar ment s szerelmes dalokat játszott a csodás déli stílusban, mint Louis Armstrong. Vidám szertartás volt, mert a menet utána fölszállt az egyetlen villamosra, amely a városban közlekedett, s bevitt a BOURBON streetig, amelynek csodás házai közt tovább folyt az ünneplés, melyet nehezen tartok halotti tornak. Végül egy kocsmában kötöttünk ki, s ott várt a csodás étrend. Nem számított, hogy kik voltunk, a fő az, hogy velük voltunk.

Az időrendhez visszatérve Szabó Ferenc jezsuita szerzetessel Róma mellett kimentünk egy ETRUSZK temetőbe. A sírfeliratokon és a domborműveken összefolyt szerelem és halál. Ferenc elmagyarázta, hogy e két dolgot csak a kereszténység választotta el a KÁNON okán.

Mint említettem volt, ARTUR KOESTLER kivitt a HIGHGATE-i temetőbe Marx sírjához. A konzervativizmus netovábbja volt. London öt állandó takarítót tartott, s még öt több nyelven beszélő útikalauzt. Őszidő volt, de egyetlen sárgult levél sem volt a sírok között. Katonás rendben álltak a sírok, de mégis sokkal emberibb hatást tett, mint Washington D. C. ARLINGTONJA, ahová Varsa Pista barátom '91-es látogatásunkkor az egész családot kivitte.

Megdöbbentő volt a különbség Washington és New Orleans temetői között. Az átmenet az USA-ban a Santa Fében látott félkeresztény-félindián temető volt.

Mindezekről messze járt a párizsi Père Lachaise temető, amely a francia szellemet tükrözte. Óriási fái és buja, de rendre vágott folyondárjai rejtették a sírokat. Mivel HÁVEL JÓZSEFÉK (az MR párizsi tudósítója) vendégei voltunk Márton Annával, Hávelné, Sziki Vilma, aki Orosháza melletti városban, Hódmezővásárhelyen született, minden lépésemet ügyelte. Így titokban találkoztam az ott forgató Emily Deschanellel, aki dr. Csont néven vált filmsztárrá. Félig francia, félig amerikai volt, de a Loire mentén egy kastély örököse is. Azóta sem tudom, hogy jött létre a találka, miként Emily sem tudta megmagyarázni. Azt tudtuk csak, hogy a Notre Dame előtt de. 10-kor, 1978. okt. 11-én.

Ha jól emlékszem, a magyar emigráció ekkor már készült Nagy Imre jelképes sírját a Père Lachaise-ben fölállítani. Főként (minő paradoxon!!!) az egykori Sztálin-díjas Aczél Tamás és Méray Tibor szorgalmazta. Ők írták meg együtt a „Tisztító vihart” is (JATE Kiadó, Szeged, 1989). Eredetileg 1958-ban publikálták, Nagy Imre, Gimes Miklós, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József emlékére. Ám 1977-ben Méray Tibor megírta: „Nagy Imre élete és halála” c. könyvét, mely szintén ’89-ben jelent meg itthon, a Bibliotéka Kiadónál. Ha minősíthetném: igazán szép és „becsület” dolog két Sztálin-díjastól. – Közben egyre erősödött a barátságom Gosztonyi Péterrel, Maléter egykori szárnysegédjével. Furcsa volt, hogy mint a BERN-i Kelet-Európa Könyvtár igazgatója, egyiket sem vette meg, bár a kedvemért rendelt egyet-egyét ajándékba. Szerinte ugyanis e két könyv az ADLER-féle túlzó kompenzáció, hazugságokkal teli tipikus példája. Ő nem nagyon hitt Nagy Imrében, sőt, moszkvai levéltári kutatásai során több iratot is beszerzett Nagy Imre szovjet állampolgárságáról és KGB-s múltjáról. Sajnos ezeket egy berni bankba rejtette, s előbb halt meg, mint kivette volna. TELLER megmutatta a HOOVERBEN a valódiakat.

Ő is kivitt egy Bern melletti temetőbe, aminek a vegyes mivolta lepelt meg, sírjain ugyanis német, francia, olasz, rétoromán feliratok voltak, s mindegyik egyedi stílusban épült, német, olasz vagy francia módra.

Megjegyzés: a magyar szellemtörténész iskola két nagyszerű művet produkált: Mátrai László: „Élmény és mű”, amely Baumgarten-díjat kapott, s 1940-ben jelent meg először, másodszor ’73-ban a Gondolat adta ki, igazi szenzáció volt, mint arról a „Pagoda” fejezetben írtam. A másik nagy szellemtörténész munka SZERB ANTAL két műve volt: „Magyar irodalomtörténet” és „Világirodalom története” szerintem ilyen élvezetes és remek könyvet azóta sem írtak. Ezekhez képest félsiker volt Prohászka Lajos: „Vándor és bujdosója”, sovány próbálkozás a nemzetkarakterológiára. Persze ő nem a temetőkből indul ki.

Nekem Párizs valóban „megért egy misét”, hisz az elbűvölően fiatal és tökéletes Emilyvel együtt néztük meg a Notre Dame-ot. Azóta is levelezünk évente egyszer. Ő volt a tökéletes hölgy elérhetetlenségében.

Az ausztrál temetők merőben különböztek a többiektől. A betelepülő angolok hatására a régi lakók nem az általános CEMETERY néven illették, hanem pl. a

Melbourne-i temetőt, ahová Ámon Antalné vitt ki (legszívesebben ott hagyott volna), NECROPOLIS-nak hívták, míg a falusi temetőket, ha templom körül volt, CHURCH-YARD néven illették, ha nem, akkor BURYING volt a neve. Szerencsére Ámon Antal munkatársai néhány faluba is kivittek. E temetők furcsa vegyüléke voltak az őslakosok, az angolok, s a betelepülők temetőinek. Ez sajátos varázst adott nekik. Kár, hogy a holtak hallgatására ítéltettek...

Tömpe István helyett utaztam Japánba 1971-ben. Titkárnője, Répási Nelli nagyon csinos volt, s anyáskodott fölöttem. TÖMPE az utolsó államtitkára volt a Magyar Rádióknak és Televízióknak, a Pollack M. tér 2. emeletén volt a dolgozószobája. Nagyon gyorsan jó barátok lettünk. Ő spanyolos volt, bátyjával, Andrással együtt, aki a '68-as csehszlovák invázióért nagykövetként öngyilkos lett. Kádár büntudatból kiemelt személyként kezelte Istvánt. Mivel öregnek tartotta magát a nagy útra, a Műsorszerkesztőség vezetőjét, Takácstól engem kért ki. Hosszú út után a Heneda reptérre értünk, ahol engem taxi várt. Csodás szállodám a Ginzán volt. Egyetlen furcsa temetőre jutott időm, a magyar nagykövet segítségével: a Szengakudzsi templom kertjében volt a 47 ronin sírja. Sírjaik a főbejárat mellett bal oldalt húzódó kis kertben voltak. Gazdájuk és vezetőjük ASZANO kardjába dőlt japán szokás szerint. Itt temették el, ebben a templomban. Birtokait elkobozták, 47 vazallusa kóbor lovaggá, roninná vált, s bosszút esküdött. Hogy a gyanút eltereljék, szétváltak. Csak 1702-ben egy téli éjjelen törtek rá Kirra Josikannak a Rjógoku híd melletti palotájára. A számító, sértegető fejét levágták, és uruk sírjára helyezték. Ezután jelentkeztek a hatóságoknál. Megengedték nekik, hogy uruk sírja mellett önként vessenek véget életüknek. Egy kiskertben temették el őket, rangjuk szerint sorakoznak. Soha életem 64 éve alatt ehhez hasonló csodásan egyszerű és méltóságos temetőt nem láttam. Talán ez jellemzi legjobban Japán népét: az önfeláldozás. Tellernek sokszor volt lelkiismeret furdalása, hogy átverte őt az USA hadvezetése: nem kísérleti robbantást hajtottak végre 10 ezer lábra a japán főváros felett, hanem Hirosimára és Nagaszakira dobták a bombát.

Összefoglalás és/vagy visszafoglalás

Teller elbeszélése szerint még 1947-ben lezajlott egy négyfős vita, ami szerinte fölösleges volt, de nem hiábavaló. Egy vacsoraasztal mellett ült Werner HEISENBERG (határozatlansági reláció), Albert EINSTEIN (relativitáselméletek), Szilárd Leó (atomreaktor) és Jómaga (atombomba után és H-bomba közben, az SDI tervezése előtt). Két ellentétes álláspont maradt kibékíthetetlen. HEISENBERG és EINSTEIN azt vallotta, hogy a történelem (zsidó vallásuk szerint) emberi beavatkozás nélkül folyjék, főleg a fegyverek tekintetében. Teller szerint ezért volt pontosan fölös a vita, hisz EINSTEIN már előbb aláírta az atombombára vonatkozó levelet. S azért nem volt hiábavaló, mert a CIA szerint a Szovjetunióban egyidejűleg hasonló viták folytak, persze Sztálin kényszere ellenére. Ott a szintén zsidó vallású Szaharov és Kurcsatov vitatkozott. Eredetileg ők is vallási elvárásaik miatt, Isten majdani eljövételében hittek s békés történelmet szerettek volna, de Sztálin kényszeréből létrehozták a szovjet atom- és hidrogénbombát. Szaharov később a békeharc élére állt, Kurcsatov meghalt, de iskolája fönmaradt. Amikor Gorbacsov alatt tudomásul vették az SDI-t, akkor a Kurcsatov-csoport kiszámította az árát, míg az SZKP Polbiz. irreálisan magasnak tartotta s elvetette. Ennek köszönhető 1971-ben a Vörös hadsereg demonstratív támadása a szakszervezeti székház ellen. Ez volt az első előszele a Szovjetunió felbomlásának.

„Minden talány, de a megoldás egy újabb talányt szül” – fejezte be Teller történetét.

1996 októberében, utolsó itthonlétekor megkérdezte, hogy áll most a volt Szovjetunió? Én valami olyasmit mondtam, hogy a pravoszláv egyház és az állami vezetés összefogásából egy sajátos „cezaropapizmus van kialakulóban” – amely Putyin uralma alatt teljesedett ki később. Azt is régi orosz forrásomból tudtam meg, aki az egykori Moszkvai Rádió műsorigazgatónőjének férje volt, ex-KGB-s tiszt, hogy „dühödten keresik az SDI titkát, bár kevés pénz jut kutatásokra.” Teller pár perc múlva így reagált: „Az abszurd viselkedés oka többnyire az, hogy olyan embert utánozunk, akire nem hasonlítunk.”

Egy regényt elkezdni és befejezni a legnehezebb. New Orleansban, a Szent Lajos temetőben egy spanyol vagy portugál mondás járta: „SAUDAS”. Én latinból próbáltam lefordítani: ott is volt egy furcsa, hasonló kifejezés: „gravi curá SAUCIUS” (boldog szerelemtől megsebezve). Azután Fábry Pál barátom azt mondta, hogy közel járok, mert a „SAUDAS” a „BOLDOG EMLÉKEK FÖLÖTTI SZOMORÚSÁG”-ot jelenti. Hát ez a regény számomra pontosan AZ!

Utószó

Megoldások, feloldások – időpontok és személyiségek

1972-ben Kievből táborunk vezetője Olevszkij Lev Boriszovics KGB tiszt volt. Telefonszáma 97-98-82. Mielőtt évente Moszkvába mentem a „szovjet kultúra napjait” egyeztetni, felhívtam információért, mivel tudtam ki fogad a moszkvai rádiónál.

1973 és 89 között évente megtettem az utat. Fogadóm neve Poljakova Galina Nyikolajevna volt. Telefonszáma: 236-68-37 Moszkva. Besorolás szerint vezető szerkesztő, valójában műsorigazgató. Neve hallatán Lev Boriszovics azt mondta, hogy a hölgy jóindulatú és kedves, mivel férjét jól ismeri, Pjotr Nyikolajev magasra törő KGB-s volt, aki mint később elmondta a Cambridge-i ötök pályáját tartotta mérvadónak. Jóval később – ugorva az időben – Tellernek készítettem könyvcsomagot. Mivel időben megállt Vörösmartynál és kedves Adyjánál, frissítést küldtem neki. Többek között „A Dóra jelenti”-t dedikáltattam az újpesti születésű, zsidó származású Radó Sándorral, aki Svájcban dolgozó mesterkém volt. Jelentései Sztálin elé kerültek. Ő a Teller név hallatán meghatódott, s elmondta a Szovjetunióba visszatért Cambridge-i kémek sorsát. 88-ban utolsó utamon elmondtam keserű sorsukat Nyikolajevnek...

Én Bernből Gosztonyi Péter jóvoltából elvittem „A hegedűs a háztetőn” 71-es kazettáját két példányban az Arzamasz-16 tagjainak, valamint Szergej Jakovlevnek. Az Arzamasz-16 tagjai közül az eddig nem említett J. B. Zeldovics baritonján gyakran hallottam a „To life” orosz változatát.

85-86-ban Galina meghívott Moszkva környéki dácásjukba. Ott ismertem meg a szomszédban lakó Arzamasz-16 tagjait. Julij Hariltonnal csak egyszer beszéltem. Jevgenyij Velihovval, Kurcsatovval, Szaharovval többször is. Ám az igazi Szaharov neje Jelena Bonner volt. 85-ben ő mondta el, hogy nem annyira Sztálin kényszere, hanem zsidó hite vezette az Arzamasz-16 tagjait. Bár zsinagógába nem jártak, hitüket nem gyakorolták, de hittek a végítéletben. Károlyi fordításában: „Akkor leszen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat”. Ezért, hogy legyenek élő emberek, el kellett kerülni a két nagyhatalom atom és H-bomba háborúját, amelyhez erőegyensúly kellett. Míg az USA-ban Fermi, Oppenheimer, Teller és Szilárd Leó előbb tartott egy lépéssel,

ők kialakították a stratégiai egyensúlyt, nem számolva Teller soha el nem készített, csak elméletben létező SDI-jával.

Dr. Hárs István, a rádió elnöke részt vett az amerikai KP utolsó kongresszusán. Akkor már mellette dolgoztam. Két névsort hozott haza a párttagok és a pártolók sorát. Ebből derült ki, hogy Oppenheimer pártoló tagként havi 100 dollárt fizetett. (Ha ezt Teller a kihallgatás során tudta volna az un. Oppenheimer ügyben...)

Tellerrel már jó barátok voltunk, amikor meg mertem kérdezni, hogyan határozná meg Isten fogalmát. A részleteket leírtam! Egyszóval a magyar zsidó emigránsok Kármán, Neumann, Szilárd, Teller is hittek Istenben. Talán őket is hitük vezérelte, és Fermi is? A kérdés kérdés maradt.

Még három találkozás érdemel említést. Időrendben: Jurij Levitán, a moszkvai rádió főbemondója 83-ban volt rádiónk vendége. Csodás hangja mondta be a II. világháború győztes csatáit egészen Gagarin sikeres útjáig. Galina is neki köszönhette hosszú pályafutását. Szabadnapján én kísértem. Első utunk a 85-ben elhunyt Dr. Scheiber Sándorhoz vezetett. Jó másfél órán át beszélgettek jiddis nyelven, amiből egy szót sem értettem. Utána hosszan csodálta a Dohány utcai zsinagógát, amelyet Dr. Scheiber nyitattatott ki.

87-ben Szergej Nyikolajev kért találkozót Galinától, s az új gazdasági mechanizmus érdekelte. Nem volt kedvem hosszan ecsetelni, így megkérdeztem, áll-e mögötte presser group. Kiderült, hogy a család másik ága a JAK gépek tervezője, felesége Tupoljev lány, ráadásul rokonságban állnak az Iljusin családdal... Később ő lett a peresztrojka „agya”.

E könyv talán soha nem jelenik meg, pedig Raj Tamás halála előtt azt ígérte, hogy a Makkabi Kiadó megjelenteti. Így Köves Slomo ortodox rabbihoz fordultam, aki az e-mailek ellenére 2011. aug. 4-ig válaszra sem méltatott. Könyvem közben Dorit Nachum Zats izraeli konzul jóvoltából áteshetett a Bar Ilan és a Jeruzsálemi Héber Egyetem lektorálásán.

1990-ben Washingtonban találkoztam Zwack Péterrel, Magyarország rendkívüli követével az 1910 Shoemaker Street-ben. Remek fogadást adott. Tellerre várva tele-

fonon megtudtam, hogy Zwack George Washington díjat kap, de nem gratulálhattam neki. Zwack Péter két jó tanácsot adott: kitartás, és tartsam fenn az orosz-szovjet kapcsolatokat. Így 93-ban (Teller önéletrajzában 92 szerepel, de repülőjegyét, a s sorait lemásoltattam négy tanú aláírásával), amikor Teller Moszkvába készült, mivel Gorbacsov hű maradt 87-es ígéretéhez, a vezérkari tisztekkel való találkozáskor arra készítettem föl Tellert, hogy kérjen találkozót az Arzamasz-16 tagjaival. Önéletrajza szerint ez megtörtént, sőt 94-ben meghívta J. Hariston a Cserjabinszk-70 találkozóra. A szerepem ezzel véget ért. Teller nem akarta megérni az új évezredet. Félt Neumann János találmányától, rettegett, hogy a számítógép korszerű világa uralkodni fog az emberiség felett. Félt a cyber világtól – belátom nem ok nélkül... 2003. szept. 9-én du. 3 óra 32 perckor halt meg – talán már leírtam valahol – élt 95 évet. 7 hónapot és 25 napot. Wendy értesített haláláról, így épp, hogy elértem a temetést. Dísztemetésére a republikánus agytröszt egy kreatív, intuitív, fiatal, bűn nélküli, angolul kiválóan beszélő embert kért, hogy elsőként gyászbeszédet mondjon két nyelven. A Hoover tanácsára Gyurcsány Ferencet küldtem...

Végezetül: Tellelrel volt egy hosszú vitánk: ő eufóriában élte meg a rendszerváltást, én is örültem, de nem így akartam. Milton Friedmannál előhoztuk a vitát, s ő azt mondta Nobel díjas közgazdászként: „Sűrű kormányváltások jönnek Magyarországon, s a vége vagy káosz lesz, vagy diktatúra!”

(65 éves vagyok, s regényemmel szkeptikus: nem azért mert nem hiszek semmiben, hanem mert mindent lehetségesnek tartok.)